

SELÇUKLU DEVLETİNİN KURULUŞU SIRASINDA HORASAN*

B. ZAHODER

Çeviren : İSMAIL KAYNAK

İbn-i Miskaveyh Halifeliğın parçalanmasını naklederken 936 (H. 325) yılı hâdiseleri arasında şunları kaydeder: “Böylece bütün İslâm âlemi, vilâyetlerin hâkimi olan ve vergi toplıyarak memleketi mutlakıyetle idareye başlayan müstevlilerin eline geçti”¹. İbn-i Miskaveyh’in bu kaydı birçok İslâm tarihçileri tarafından benimsenmiş²; bunun tarihî ehemmiyeti Orta - çağ hıristiyan yazarlarının da nazarından kaçmamıştır³.

X. yüzyıl sonlarına doğru halifeliğın inhitatı daha çok hızlanmıştır. XI. yüzyılın birinci yarısında Selçuklu devletinin kuruluşu Orta ve Yakın - Doğu memleketlerinde askerî - mülkî bir teşkilât olan ıkta müessesesinin ihdasını sağlamıştır ki, bu hâdiseden şüphe etmeğe mahal yoktur. Bir tarihçi için Selçuklu - Türkmen devleti meselesinin ne kadar alâka çekici olduğu V. Barthold’un şu sözleriyle ifade edilmiştir: “Selçuklu İmparatorluğu’nun kuruluşu sayesinde Oğuz veya Türkmenler, İslâm âlemine, Orta-çağda hiçbir Türk halkının sahip olmadığı ehemmiyeti kazandırmışlardır”⁴.

Selçuklular’ın ehemmiyetine rağmen belki de İslâm Orta-çağ iptidası tarihi hakkında bu kadar az malûmat ve müspet bilgiye sahip olduğumuz devre hemen hemen yoktur. Başta Devin ve d’Herbelaut olmak üzere, Avrupa müsteşriklerinin en çok umumî tarih-

* “Voprosi İstorii” dergisinden (1945, 5/6) tercüme edilmiştir. Bu makalenin tercüme edilmesine bizi teşvik eden ve yardımlarını esirgemeyen arkadaşım Dr. Faruk Sümer’e teşekkür etmeyi bir borç bilirim (çeviren).

¹ “The Eclipse of the Abbasid Caliphate”. Vols. I - IV, p. 366-367, Oxford, 1921.

² Tekrarlamalar cedveli bk. Mez. A. “The Renaissance of Islam” s. 3, No. 1.

³ Nikiyor Vrienniıy “Vizantiyskiye istoriki (Bizans tarihçileri)” Yunancadan tercüme eden Sanktpetersburg İlähiyat Akademisi mensubini, s. 22.

⁴ Barthold V. “Oçerk po istorii turkmenskago naroda (Türkmen tarihi muhtasarı)”, “Turkmeniya” mecmuası, I, s. 16.

lerin yerini tutan tarih malzemeleri, Avrupa ilminde ilk defa olarak ancak altmış sene önce neşredilmiştir. Fakat bugüne kadar, hattâ bu devre ait en mühim vesikaların bile hepsi okunamamıştır; zamanında arabist V. R. Rozen'in Selçuklu terminolojisinin⁵ tetkik edilmesine dair temennisi de yerine getirilememiştir. Selçuklu devletinin tetkiki Avrupa tarihçiliğinin hizmetine verilemez; çünkü orada son zamanlara kadar, hemen hemen Giobons'danberi, fasılasız olarak, Selçukluların ehemmiyetini, güya Türkler'e has olan, dinî fanatizmleri yönünden tayin etme formülü hâkimdir⁶. Görülüyor ki, geçen yüzyıl başında Avrupa ilminde Haçlı seferlerine karşı beliren alâkanın, —muhakkak olarak— Selçuklu devletinin kuruluşu ve inkişafı ile ilgili meseleleri tafsilâtiyle gözden geçirmeye sevkettiği görülüyor. Fakat Avrupa'daki merkezîyetçi temayüller ve Haçlı seferleri tarihçilerinin Şark dilleri ve tarihini az bilmeleri, meselenin bu şekilde halli için müsait şartlar yaratmamıştır. René Grousset'nin güzel eseri müstesna, Haçlı seferlerine hasredilen Avrupa tarihî eserlerinde meşhur Zibel'in talebesi V. Kugler'in Selçuklu devletinin kuruluşunu en açık olarak ifade ettiği "iptidaî - cengâver orduların istilâsı" şeklinde vasıflandıran görüş hâkimdir⁷.

Yukarıda zikredilen görüşün umumiyetle kabul edilmiş olmasına rağmen, yine de XIX. yüzyıl sonundan itibaren ilimde (bu hususta) başka mütalâalar da ileri sürülmeğe başlanmıştır. Bu işi ilk önce ele alanlardan biri, müteveffa İraniyatçı V. A. Jukovskiy, Merv tarihine dair eserinde Selçuklu devrinin İslâm tarihindeki müstesna ehemmiyetini kaydetmiştir⁸.

Selçukluların muvaffakiyetleri ve kurdukları imparatorluğa dair V. V. Barthold'un sözleri her ne kadar tesadüfî ise de bunlar

⁵ Rozen V. "Obrazçik persidskago kantselyarskago sloğa 6-go veka hicri (VI. Hicrî yüzyılda İran divan üslûbu örnekleri)" ROA. Şarkiyat Şubesi Notları (Ruznâmesi), VIII, s. 153-157.

⁶ Misaller çoktur: Len-Pul "Musulmanskiye dinastii (İslâm hânedanları)" trc. V. Barthold, s. 123, 1888; Sykes R. "A history of Persia" vol. II, p. 28, ed. 2, 1931 and 3, 1930.

⁷ Kugler V. "İstoriya krestovih pohodov (Haçlı seferleri tarihi)" almanca-dan trc., s. 1, 1895; Siebel H. von "Geschichte des ersten Kreuzzuge", s. 242-243. Leipzig, 1881.

⁸ Jukovskiy, V. "Razvalini starago Merva (Eski Merv harabeleri)" s. 27, Sb., 1894.

ne de olsa yeni bir fikir veriyorlar. N. Ya. Marr'ın linguistiğe dair eserleri büyük ehemmiyeti haiz bir meseleyi ortaya atıyor; ona göre, Yakın - Doğu'da yalnız Selçuklular'dan ayrı olarak değil, hattâ onların tarih sahnesine çıkmalarından çok evvel Türk (aglutinativ) elemanı mevcuttur⁹. Nihayet A. Yu. Yakubovskiy "XI. yüzyılda Selçuklu hareketi ve Türkmenler"¹⁰ adlı eseri V. A. Gordlevskiy "Anadolu Selçukluları Devleti"¹¹ isimli monografik tetkiki ile ilk olarak Selçuklu tarihinin hayatî meselelerine dikkati çekmişlerdir.

Bu makale yalnız ilk Selçuklu devletinin menşecini aydınlatmak gayesini gütmektedir.

V. V. Barthold, Türkmenler'in tarihini gözden geçirirken, şunları kaydeder: "Arap coğrafya edebiyatından istifade etmek, onların ağdalı üslûb"iyle buna bağlı kronolojinin müphemliği yüzünden biraz güçleşiyor. Meselâ bir müellifin eserini, X. yüzyılda, diğerinin ise XI. yüzyılda yazmış olduğunu bilmemiz bizi, ikincisinin hikâyelerinin birincisinininkilere nazaran daha sonraki zamana ait olduğu kanaatine sevketmemelidir; hemen bütün müellifler, istifade ettikleri kaynakların adını zikretmeden ve onların zamanını tasrih etmeden eser yazmışlardır ve çok defa, XI. yüzyıl eserlerinde, X. yüzyılunkilere nazaran, daha eski kaynaklardan istifade edildiği görülmektedir.

Tetkikçi, çok mühim bir kaynak olan hukukî vesikaları incelemede daha da büyük müşkülâtla karşılaşmaktadır; ilmî bakımdan nisbî bir tasnifi bile yapılmayan bu vesikaların "yazılış tarzı" coğrafya eserlerinden çok daha farklıdır: an'ane ve mazisine mukaddes bir tarzda bağlı olan İslâm hukuku, hemen hemen bugüne kadar en eski mânalarını muhafaza eden terimlerden istifade etmektedir. Bu an'aneye bağlılığın (tradisyonalizm) diğer bir neticesi de: yerli hukukî ve iktisadî tâbirler, nadiren hayatiyetini kaybeden doğmatik ve hukukî şemalarda yer bulmaktadır.

⁹ Marr N. "Poyezdka po vostoçnomu Sredizemnomoriyu (Doğu Akdeniz'de bir seyahat)".

¹⁰ "İzvestiye ANSSSR. Otdeleniye obşçestvennih nauk (ANSSSR Haberleri, İçtimai ilimler şubesi)", numara 4, 1937, s. 921-946.

¹¹ "Trudî İnstitutu Vostokovedeniya ANSSSR, Şarkiyat Enstitüsü yayınları", XXXIX, 1941, Retenziya (tanıtma) B. Zahoder, "İstoriçeskiy jurnal (Tarih mecmuası)" nr. 7-8, 1944, s. 82-87.

Müellif tarafından yapılan bu tetkikin esasını, daha ziyade tarihî ve edebî hususiyetleri bulunan eserler teşkil etmektedir; yerleri ciddiyetle tespit edilen bu hikâyeler kendileriyle ilgili deyimlerle tasrih edilmiştir. Birinci kısımda bahsi geçen, Gazneli memuru Ebu'l-Fazl Beyhakî'nin Hatırat'ı, bu nevî eserlerdendir; burada Türkmenlerin Horasan'ı zaptettiği sırada hükümdar olan Sultan Mesud (1030—1041) zamanındaki günlük hâdiseler nakledilmektedir. Devlet muhaberatını (Türkmenler ile olan muhabere dahil) idare eden ve Türkmenler tarafından Gazneli ordusunun katî bir hezimete uğratılmasıyla ilgili bütün hâdiselerin yakın şahidi bulunan Horasanlı Beyhakî, Hatırat'ında, bundan önce kaleme alınan tarih ve coğrafya eserlerinde "ağdalı bir üslûp"la yazılmış olan birçok malûmatı anlaşılır bir şekilde koyup izah ediyor. Beyhakî, Hatırat'ında, kendi şahsî görüş ve kanaatini, kâfi derecede tafsilât vermek suretiyle bize bildiriyor ve biz de Horasan'ı müellifin bu kanaatlerinin ışığı altında tanıyoruz.

Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk'ün kaleminden çıkan Siyasetnâme adlı siyasî eser, biraz değişik bir vasıf taşımaktadır. Beyhakî gibi aslen Horasanlı olup iki sultan zamanında fiilen devleti idare eden Nizamü'l-Mülk bir nevî siyasî vasiyetnâme olan eserini, hemen ölümünden biraz önce yazmıştır (Bâtınîler tarafından 1092 yılında öldürülmüştür). Zamanının siyasî durumu hakkında müellif, ileri sürdüğü fikirlerini birçok mütalâalar ve hikâyelerle izah etmektedir. Bu satırları yazanın, Siyasetnâme hakkındaki tetkiklerinde izah etmeğe çalıştığı gibi ilim âleminde kabul edildiği üzere vezire atfedilen birçok kayıtlar Nizamü'l-Mülk'e ait değildir. Hattâ Siyasetnâme'nin bu kısımları da calib-i dikkat değildir; çünkü bunlar kayıtsız şartsız X. ve XI. yüzyıllardaki Horasan edebiyatına aittir. Bazıları ise, anlaşılacağı gibi, bize kadar gelmeyen Beyhakî Hâtıratı'nın ciltleriyle doğrudan doğruya bağlıdır. Tetkik mevzuu olan Sûfî şeyhi Ebu - Said Meyheneli'nin XIII. yüzyıl başında yazılan "Şeyh Ebu - Said'in Allah ile gizli münasebetleri" adlı biyografisi, mahiyeti bakımından Siyasetnâme'ye çok yakındır. Siyasetnâme'de olduğu gibi "Gizli münasebetler"de de daha sonra yazılmış olmasına rağmen, şüphesiz, bizi alâkadar eden devrin tarihini havi birçok hikâyeler vardır.

¹² Barthold, V. "Oçerk istorii turkmenskago naroda (Türkmen tarihi muhtasarı)", s. 16.

“Ağdalı bir üslûp”la yazılmış olan mezkûr eserler ikinci nev’î kaynağı teşkil etmektedir. Bu eserler, müellifin evvelce kaydettiği gibi, coğrafya ilminin inkişafı mevzuunda bizimizin kifayetsizliğine rağmen, yine de, galiba “Orta - Asya coğrafyasını hem malzeme tanzimi, hem de bazı kısımlarda bu malzemenin hacmine göre tasnifi bakımından klâsik Arap coğrafyasından kendine has hususiyetleriyle ayrıldığı”nı¹³ ortaya koymak zamanı gelmiştir.

982—983 yıllarında Orta - Asya’da, “Hudud ul-âlem” adıyla yazılmış olan anonim eser, bu gibi yerli edebiyatın bir nümunesini teşkil etmektedir. O zamanda hayatî bir dil olan Farsça ile yazılan bu Orta - Asya anonim coğrafyası, klâsik Arap ve putperest coğrafya eserleriyle mukayese edilirse, yalnız çok kıymetli hakiki malzeme değil, tetkikimizin gayesi için ehemmiyeti küçümsenmeyen terminoloji malzemesi de vermektedir.

X. yüzyılda Orta - Asya ve Horasan’da meydana gelen kısmen yerli veya mahallî ismiyle maruf tarih eserlerinin kıymeti de büyüktür; bunlar arasından tetkikimiz için önemli olan XII. yüzyılda Nerşahî’nin adapte edip farsçaya tercüme ettiği “Buhara tarihi ile aynı yüzyılda, yukarıda adı geçen Hâtırat müellifinin hemşehrisi, Ebu’l-Hasan Beyhakî’nin yazdığı “Beyhakî tarihi”nden faydalanılmıştır.

Saniyoruz ki, tetkikçinin yalnız İslâm coğrafî ve hukuki eserlerine müracaat ettiği takdirde düşeceği anakronizm tehlikesinden kurtulabildiği takdirde faydalanabileceği başlıca kaynaklar bu nevidendir.

Bu gibi kaynaklardan faydalanmanın yaratacağı noksanlıklar tamamıyla aşıkârdır. İlk İslâm Orta-çağı tetkikçisi için maalesef erişilmez olan kısır fakat doğru malûmattan mahrum kalan bizler, mecazî ifadeyle, tetkik mevzuunda vak’anın tam tasfirinden ziyade hayallerini görüyoruz. Buna rağmen bu gibi bir çalışmanın da istikbal için faydasız olmadığını ümit ediyoruz. Meçhul yerlerde seyahat edenler de bu gaye ile önceden tertiplenmiş yol haritalarına nadiren sahiptirler.

* * *

¹³ Zahoder, B. “Yeşço odno rannee musul’manskoye izvestiye o slavyanah i rusah IX - X. vv. (IX. ve X. yüzyıllarda Slavyan ve Ruslar’a dair diğer bir eski İslâm kaynağı)”, “İzvestiya vsesoyuznago geografiçeskago obşçestva (S. B. Coğrafya Derneği Yayınları)”, LXX, cüz 6, 1943, s. 33.

Orta - Asya anonim (Hudud ul-âlem) Horasan vilâyeti bahsinde, onun hudutlarını, doğuda Hindistan, güneyde Kerges - kuh çölü, Batıda Gurgan ve "Oğuz arazisi", Kuzeyde de Amu - Derya olarak, göstermektedir ¹⁴. Hâtırat'ını Anonim'den 20-30 yıl daha sonra yazan Beyhakî, Horasan'ı Nişapur'dan idare edilen ve Güney-Doğu kısmı doğrudan doğruya Gazne'ye tâbi araziyle hemhudut olan bir vilâyet olarak tasvir etmektedir ¹⁵.

Horasan'ın iç bölümü hakkındaki malûmatımız daha da müphemdir. Halifelikte meriyette olan mülki taksimata (şemaya) göre bir veya birkaç camii bulunan (yani Cuma namazı kılınabilen cami) kasaba bir bütün teşkil etmektedir ¹⁶. Bu nev'î bölümün ne gibi şartlara bağlı olabileceğini izah etmeme acaba lüzum var mı? Daha X. yüzyılda büyük camiler, çok kerre, nüfusu çok az olan mevkielerde de mevcuttu. Halifelğin dağılmasını, müslüman cemâatinden bir sıra büyük mezheplerin ayrılması takip etmiş; bunlardan bazılarınunki (meselâ Şiîlerinki) devletin resmî mezhebi olmuştur. Nihayet halifelğin bünyesine dahil vilâyetler, çok eskiden kalma kendine has (spesifik) hususiyetler arz etmiştir ki, bunlar birkaç asırlık İslâm hâkimiyetinden sonra bile tamamen ortadan kaldırılamamıştır.

Şu veya bu vilâyetin iç bölümü hakkında, daha doğru ve hakikî tarihî vakialara cevap verebilecek, bir fikir için bu vilâyette mevcut mülkî tâbirleri gözden geçirmek icabeder; bunların, muayyen bir zamanın dilindeki tam mânasını izah etmek, mahalleri ciddiyetle tesbit edilen yazılı vesikaları tahlil etmeden imkânsızdır. Adı geçen Orta - Asya Anonimi bizim için böyle bir kaynak teşkil etmektedir. Horasan bahsinde Anonim'de şu tâbirler vardır: rusta, nahiye, han, kasabada şehir, şahrah ve dih.

Daha V. Barthold tarafından, "rusta" (Arap ve putperest yazarlar "rustak") tâbirinin "daima bir grup köy mânasında kullanıldığı" kaydedilmiştir ve rusçaya kâfi derecede doğru olarak "volost -

¹⁴ Hudud ul-âlem, Tumanskiy yazması, önsöz ve fihrist W. Barthold, 1930 (müteakip kısaltılmış Hudud ul-âlem) 19-a. İngilizce trc. Minorsky V. Gibb. Mem. S. new series. XI., s. 162, 1937; rusça trc. "Materialî po istorii turkmen i Turkmenii (Türkmenler ve Türkmenistan tarihi malzemesi)", I, s. 211.

¹⁵ Beyhakî "Tarih-i Mesudî", s. 437, 1307 (1889—1890) (Müteakip kısaltmalar: Beyhakî TB).

¹⁶ Mez., A. "The Renaissance of Islam", ch. XXII.

nahiye” kelimesiyle tercüme edilmiştir¹⁷. Kaynakların işaret ettiklerine göre, bu grup köyler, bazan şehirle müşterek olan bir müdafaa hattı ile çevrilir¹⁸, bazan da şehirden çok uzak ayrı bir yer teşkil etmektedir; şehirlilerin rusta’ya gitmeleri uzak bir seyahatla muadil tutulmuş¹⁹. Nerşahî, bir Sasanî şehzadesinin Buhara’ya kaçtığını anlatırken, mahallî rustanın menşeyini izah eder: Buhara rustası av için tesbit edilen yerlerde su kanalları sayesinde kurulmuştur. Bu kanalları açtıran şehzade, araziye köylüler iskân ederek kendine miras kalan bu yeri rusta haline koymuştur²⁰. Böylece, görünüşe göre, rusta tâbiriyle sun’i sulama vasıtalarından faydalanan çiftçi halkla meskûn bir arazinin kasdedildiği anlaşılmaktadır. Bu kelimedenden teşekkül eden rustaî de “köylü”, “köylü kafası” mânalarına gelirdi; bu kelime mânasını Moğol devrinden sonra da muhafaza etmiştir²¹.

Rusta’dan farklı olarak Arap menşeli “nahiye” kelimesi bizim kullandığımız vilâyet, bölge, mıntaka tâbirlerine aşağı yukarı yakın bir mâna taşıyordu. Orta - Asya Anonim’i Guzman vilâyetini tasvir ederken şu tâbirleri kullanıyor: “Bu nahiyede birçok rusta ve nahiyeler var”²². Bir cümlede aynı kelimenin iki ayrı mânada kullanılışı bize, başka dilden gelen bu kelimenin biraz müphem ve birkaç mâna taşıdığını (polisemantik olduğunu) göstermektedir. Rusta ile nahiyenin de ayrı mânada kullanıldıkları dikkati çekmektedir. Bu Guzman nahiyelerinden bahseden Anonim, ahâlisinin tamamen hayvancılıkla meşgul olduklarını kaydeder.

Son zamanlarda yani İbn-i Fadlan “Seyahatnâmesi”nin tercümesiyle “Türkmenler ve Türkmenistan tarih malzemesi”nin tetkikinden sonra üçüncü bir tâbir olup vilâyet ve mıntaka demek olan “han” kelimesinin başka mâna taşıdığı ispat edilmiştir; De Goeje’nin

¹⁷ Barthold V. “Otçet o poezdke v Srednyuyu Aziyu v 1893—94 g.g. (1893—94 yılları Orta-Asya seyahat raporu)”, 15, not 10.

¹⁸ Nerşahî “Tarih-i Buhara” fransızca neşri Ch. Shefer, Paris, s. 32, 1892 (Müteakip kısaltmalarda: Nerşahî); İstahri, Biblioteca Geographorum Arabicorum (BGA), I, s. 260.

¹⁹ Ebu Said “Taynî edineniya s bogom (Allah ile gizli münasebet)”, nşr. V. A. Jukovskiy, s. 77, 1899 (Müteakip kısaltmalarda: Ebu Said).

²⁰ Nerşahî, 30.

²¹ Saadî “Bustan”, Tahran tab’ı, 12.

²² Hudud ul-âlem, 20-b.

coğrafya tâbirleri lûgatına istinaden, yukarıda adı geçen birinci eserde bu tâbir “Nişapur vilâyetinde ikinci derecede bir şehir”²³ mânasına geldiği; ikinci eser ise bu tâbiri Arap menşeli “rub” kelimesine yaklaştırarak “şehrin dörtte biri” şeklinde tercüme ediyor²⁴. Zikredilen bu iki eserde, istifade edilmeyen Tarih-i Beyhak, adı geçen tâbirin izahına yeni herhangi esaslı birşey ilâve etmiyerek, çok büyük bir salâhiyetle buna benzer bir izahı teyit ediyor; adı geçen esere göre “rub” kelimesiyle şehrin semtlere ayrılmasına tekabül eden “ayla ve dağlarda”ki meskûn yerler kasedilmektedir²⁵.

Şüphesiz ki, yukarıda tahlilleri yapılan tâbirlerin menşesini ve bilâhare geçirdikleri mâna değişikliklerini de izah etmek icabederdi; muhtelif devirlerde meydana gelen bu tâbirler, İslâm Orta-çağı'nın içtimaî - iktisadî tâbirlerinin ekserisi gibi, çok defa ilk mânasını kaybetmek suretiyle kullanılmakta devam etmiştir. Fakat ele aldığımız mesele çok daha kısadır; yani yukarıda bahsedilen tâbirlerin, bölge, vilâyet ve muntakaya dair filoloji bakımından tesbit edilmiş mevcut açık bir anlamın tahlilini yapmaktır. Bu bölge taksimatına dahil meskûn yerlerin nevini vasıflandıran terminolojisinde yukarıda kaydettiğimiz vuzuhun mevcut olmadığına, tetkikimizin gayesi için mühim olduğundan keza işaret edelim.

Orta - Asya Anonimi'nin bu gibi meskûn yerleri tayin etmek için kullandığı tâbirler rusçaya ekseriya küçük köy veya köy (dih), şehir (kasaba, şehr), kasaba (şahrah) şeklinde çevrilir, “şehr” (- şehr - şehir : küçültme edatı) tasvirî bir vasıf taşımaktadır; bu gibi tâbir- lere Anonim daima “büyük”, “küçük” gibi tasvirî sıfatlar ilâve etmiştir; şüphesiz ki, bu keyfiyet kelime mânalarının bir nev’i istikrarsızlığını ve müphemliğini göstermektedir. Kaydedilen bu olay yalnız Anonim'in hususî bir vasfı değildir; şu veya bu meskûn yerin tayininde kullanılan tâbirlerin istikrarsızlığı, çok defa bir tâbirin yerine diğer birinin kullanılması Orta - çağ İslâm edebiyatında sık sık görülen bir âdettir. Kelimelerin bu nev’i istikrarsızlığı, yalnız şu veya bu yerin chemmiyetini değiştirmekle kalmıyor —ki bu da, tabiatıyla, keza küçümsenemez—; fakat “şehir” mefhumuyla Orta-

²³ İbn-i Fadlan, not 67, 1939.

²⁴ “Türkmenler ve Türkmenistan tarihi malzemesi”, I, s. 192, not 3; s. 198, not 4.

²⁵ Tarih-i Beyhak, Tahran tab’ı, 1317 (1939), s. 34.

çağ Avrupa lûgatçesinde buna karşılık olan “köy” tâbiri, anlaşılan, Orta-çağ İslâm tefekkürüne ehemmiyetli derecede yabancıdır. Şehir merkezinde umumiyetle müşahede edilen san’at erbabının yokluğu yukarıda kaydedilen malûmatı tayin etmektedir; İslâm Orta-çağının Doğu şehirleri yarı çiftçi bir vasıf taşımaktadır; köyler âdet olduğu üzere, şu veya bu nev’i san’atla uğraşıyorlardı.

Anonim, Horasan’ın merkezi Nişapur’u “en büyük şehir” olarak vasıflandırmaktadır. Şehir, Binalud - kuh dağ geçidinin güneyindeki bir ovada bulunup bir fersah murabbalık bir sahayı işgal ediyordu ²⁶. Şehir “eski kale” adını taşıyan bir iç - kale esas şehir (şehristan) ve varoş (rabad)dan ibaretti: “Eski kale şehristana dahil olmayıp onun yanında bir tek hendekle ondan ayrılmış. X. yüzyılda şehrin hayatî, ihtimal, ticaret ve sanayinin inkişafı neticesi, tamamen varoşa (rabad) ve anlaşılan varoşun güney kısmına nakkledilmiştir” ²⁷.

V. Barthold’un bu kaydını tamamlayarak ilâve etmek icabeder ki, eski kaleyle şehristan da aynı zamanda oldukça meskûndü ²⁸. Nişapur, Hindistan ve Orta - Asya’dan batıya, İran körfezinden kuzeye Volga boylarına giden çok mühim ticaret yollarının kavşağını teşkil ediyordu. İstahri, Nişapur’un İslâm memleketleri hudutlarından çok uzakta bulunan memleketlerle olan münasebetlerine işaret eder; Nişapur dokumaları “çok tanrılı memleketler”e gönderilirdi ²⁹. İç ticarete dair malûmatımız az olmasına rağmen yine de onun çok canlı olduğu kaydedilmektedir; Buştafruşa nahiyesinden Nişapur’a çok miktarda üzüm getirilir ³⁰, Ustuva nahiyesi de Nişapur’a tahıl verirdi ³¹. Şehrin birçok pazar yerleri, kervansarayları, hanları vardı; bunlar canlı bir ticaretin merkeziydi. Horasan ticaretinin merkezi Nişapur, aynı zamanda canlı bir san’at faaliyetinin merkezini teşkil ediyordu. Şehir çinicilik ve demirciliğiyle meşhurdu. Bilhassa dokumacılığı çok inkişaf etmiş. Başlıca ketenle alâkalı madde ile meşgul olan halifelğin batı vilâyetlerinden farklı olarak, burada en ziyade pamuklu, ipeklî ve yünlüler imal edilirdi. ³². Atölye ve san’ata taallük

²⁶ BGA, I, 254; III, 316; Hudud ul-âlem, 19-a.

²⁷ Barthold, V. “İstoriiko - geografiçeskiy obzor İrana (İran’ın tarihî ve coğrafi icmali)”, s. 65-66.

²⁸ BGA, I, 255.

²⁹ Aynı yer.

³⁰ Aynı yer, III, 317.

³¹ Aynı yer, III, 316-319.

³² BGA, I, 255; III, 322-324; Mez. A, “The Renaissance of Islam”, s. 459-465.

eden bütün müesseseler ayrı mahalleler teşkil ederlerdi. Mukaddesî eserinde şehri medhetmekle beraber hakikate pek de uzak olmayan şu satırları da kaydeder: "Sokaklar çamurlu, hanlarda intizamsızlık olup, hamamlar kirli, dükkânlar kötü ve duvarları çarpıktır" ³³. Nişapur'da İslâm şehirlerinde mutad olan saray ve cami hayatından ziyade san'at ve ticaret hayatının inkişafı, şehir manzarasının ağırbaşlılığı ve intizamına alışmış olan seyircide hoş bir intiba bırakmamıştır.

Fakat san'at ve ticaret hayatının bu derece aşikâr bir üstünlüğü bile Nişapur'un çiftçi vasfını muhafaza etmesine mâni olamamıştır. İstahri'nin bildirdiğine göre, şehir duvarlarının dışına çıkan kanallar, halkın toprağını sulardı ³⁴; Beyhakî'nin Nişapur varoşundaki savaşa dair hikâyesinden anlaşılıyor ki, bu arazide daha ziyade bağ ve meyve bahçeleri vardı ³⁵. Şehrin sınaî ve ticarî mahalleleri doğrudan doğruya ziraî mıntaka haline gelmiştir. Zikredilen bu yer, saray ve çiçek bahçelerini burada kuran şehrin ileri gelenlerini celbederdi. Bir taraftan şehrin kapıları yanında ³⁶ olup diğer yandan Horasan hükümdarlarının çok sevdikleri ikametgâhları, Şadyah'ın bitişiğindeki Muhammed - âbâd kasabası bunlar arasında bilhassa meşhurdur. Muhammed - âbâd'da bir cuftvar (yer ölçüsü) arazi, Beyhakî'ye göre bin dirhem kıymetindeydi; ağaçlı, ekili ve bağlık olan aynı ölçüdeki yerin bedeli üç bin dirheme kadar çıkardı ³⁷. Şadyah'ın sarayları, zengin çiçek bahçeleri (parkları) ve pavyonları şehrin yanında bulunuyordu; bunlar arasında, Horasan'da Saffarî hanedanının ikinci ve sonuncu mümessili olan Amr ibn-i Leys'in yaptırdığı bahçe fevkalâdeliğiyle tefrik olunurdu. Burada, şehirliler ve ileri gelenlerin arazi içinde köylülere ait arazi ve evler de vardı. Beyhakî'nin yakınlarından bir asilzâde, bahçesine bitişik olan üç köylünün arazisini onbin dirheme satın almıştır. Yukarıda kaydettiğimiz kıymete göre bu arazi üçden on cuftvarı geçmemektedir.

Şehir civarındaki bu yerler hiç farkına varılmadan ayrı nahiye, daire, han ve rustalar halinde geliyorlardı. Buğday, pirinç, arpa tarlaları, meyve bahçeleri ve bağlar, Horasan'ın bu kuzey kısmına

³³ Türkmen tarihi malzemesi trc. I, s. 197.

³⁴ BGA, I, 255.

³⁵ Beyhakî, TB, 436.

³⁶ Yâkut, Mu'cem ul-Buldan, IV, 430.

³⁷ Beyhakî, TB, 615.

vilâyetin buğday ambarı demeye kâfi bir delil sayılır. Fakat Nişapur'un kapısından çıkar çıkmaz seyyahın tamamen bir zirâî muntakaya gireceğini zannetmek hiç te doğru olmaz. Yukarıda zikredilen Ustuva, Guyan, Beyhak ve diğer nahiyeler, yalnız çayır ve bahçeleriyle değil, fakat dokumalarıyla de tanınmışlardır ³⁸.

Nerşahî, Buhara'nın muhtelif kasaba ve köylerinde geniş bir tarzda imal edilmekte olan san'at eşyası hakkında o kadar çok sayıda ve malûm haberler vermektedir ki, biz onları bu çalışmamızda kaydetmeyi lüzumlu görmüyoruz. Geçenlerde Tahran'da neşredilmiş olan Tarih-i Beyhakî'de de bu gibi tasvirler çoktur: dokumacılık, dericilik, çinicilik yalnız şehir ve kasabalarda değil, köy denilen mahallerde bile aynı şekilde yaygındı ³⁹. Buna çok iknişaf etmiş olan dökümcülük san'atını (bakır, demir, gümüş, firuze)da ilâve etmek icabeder. V. Barthold'un bildirdiğine göre Nişapur'un kuzey - batısındaki dağlarda Kuçan yolu üzerinde bulunan firuze madenleri bugüne kadar ehemmiyetini muhafaza etmektedir. İşletilmesi gelir sağlayan bu maden ocakları dünyada eşsiz zenginliktedir" ⁴⁰.

Yukarıda bahsettiklerimizin neticesi olarak diyebiliriz ki, anlaşılan, meskûn yerlerin muhtelif isimlerini, bahsedilen zamanda tefrik etmeğe yarayan miyar, tabiatıyla, şu veya bu yerin eski ehemmiyetine ait tarihî hâtıralarla birleşen dinî ve mülkî mefhumlardır. Eğer arapçadan gelen "kasaba" tâbiri, bazı tetkikçilerin zannettikleri gibi, "başşehir" veya "taşra başşehri" ⁴¹ demekse, o halde "şehir" ve ondan gelen "şehrah" kelimesinde eski farsçada hâkimiyet (imperium) mânasına gelen kşatra kelimesinin nüansını görmemiz icabeder.

* * *

X. ve XI. yüzyıllarda, eskiden olduğu gibi, toprağın devlet ve İslâm müessesesinin malı olması keyfiyeti toprak mülkiyetinin esasını teşkil ediyordu. Fakat hâkim olan bu tarz, mülkiyetle birlikte geniş bir şekilde yayılmış olan şahsî mülkiyetin mevcudiyetiyle karşılaşmaktayız. A. Yu. Yakubovskiy'in Sultan Mahmud'a dair eserinde

³⁸ BGA, III, 318, 319.

³⁹ Tarih-i Beyhak, 278, 279, 280 ve devamı.

⁴⁰ Barthold V. "İran'ın tarihi ve coğrafi icmal", s. 66-67.

⁴¹ Barthold, V. "K. istorii Merva (Merv tarihine dair)", 218. Mez, A. Op. cit., ch. XXII.

şu kayıt vardır: “Samanî devrinde Orta - Asya’da, bütün halifelikte olduğu gibi, büyük arazi sahiplerinin mevcudiyetini kabul etmemiz için bütün deliller meydandadır. Samanîler zamanında daha tamamen imha edilmeyen İran asilzâde çocuklarının başında bulunduğu, eski dihkân müessesesi, büyük arazi sahipleri hanedanının düşmesine kadar mevcudiyetini muhafaza etmiştir”⁴².

Nişapur muntakasında Samanîler’den sonra da bu nev’î büyük arazi mülkiyetinin mevcudiyeti hakkında Beyhakî bize misal vermektedir. Mikâilî sülâlesi böyle bir mülk sahibi idi; bunların aslı, geçenlerde Sovyet arkeolog ve paleologları tarafından keşfedilen, Sogd prensi Divasti’den gelmektedir⁴³.

Mikâilî arazisi hakkında Beyhakî’nin şu hikâyesi vardır: malûm olduğu üzere Sultan Mahmud öldüğü zaman oğlu Mesud, İsfahan’da Gazne başşehrinden uzakta bulunuyordu. Babasının ölümünü haber alan Mesud, ordusuyla derhal doğuya doğru hareket etti; Mahmud’un diğer oğlunun o zamanda sultan ilân edildiği başşehire giderken, Mesud bir müddet Nişapur’da kalıp, kardeşine karşı müteakip askerî harekât için kuvvet topladı.

Horasan ileri gelenlerinin sevgisini kazanmak için Mesud’un Nişapur’da tahakkuk ettirdiği işlerden biri de, Mikâilî sülâlesinin dedelerinden miras kalan “emlâk”ın kendilerine iade edilmesi talebini yerine getirmek olmuştur. Ölen sultanın sabık veziri Hasanak zamanında bu arazi mahsulü (irtifa) ile beraber adı geçen vezir tarafından olduğu gibi, diğer şahıslar tarafından da zaptedilmiştir. “Diğer şahıslar” arasında Beyhakî, çiftçileri (kişaverz), vekâleten araziyi idare edenleri (vekiller) ve nüfuzlu kimseleri de kasetmektedir⁴⁴.

Mikâilî arazisinden bahsederken Beyhakî’nin “irtifa” tâbirini kullanması bu toprağın vasfını tayin ediyor. “İrtifa” kelimesi rusçadaki “verş, poverşye”nin yani yükseklik (bolluk) kelimesinin karşılığıdır; “Kimya-i saadet”in yazma nüshasında bu tâbir “tarladan alınıp harman yerine (harmangâh’a) getirilen hasad”⁴⁵ şeklinde

⁴² Yakubovskiy, A. “Gazneli Mahmud”, Firdevsî şerefine çıkmış olan mecmuada, s. 59-60.

⁴³ Tarih-i Beyhak, 117; sülâlenin adı “Mikâilî” diye anılmakta ve cedleri olan Divasti de Sasanîlerdendir.

⁴⁴ Beyhakî, TB, 36-37.

izah edilmektedir; bu nev'î anlayışın misalleri Beyhakî'den önce ve sonra da edebiyatta görülmüştür⁴⁶. Böylece Mikâilî arazisi yalnız sarayı çevreleyen alelâde çiçek bahçelerinden ibaret olmayıp buğday mahsulü temin eden tarlalardan müteşekkildir.

Öyle görülüyor ki, mutad olarak, bu yerler yalnız bir tek sahada değildir. Yalnız bu hususla, Mikâilî arazisindeki birçok idarecilerin mevcudiyeti izah edilebilir. Siyasetnâme, gözden düşen bir Azerbaycan valisinden bahsederken şunları da kaydetmektedir: "Horasan, Irak, Fars ve Azerbaycan'da onun sarayı, kervansarayı, gelir kaynağı ve buğday depoları bulunmayan hiçbir kaza ve şehir yoktu"⁴⁷. Aynı keyfiyet Beyhakî'nin gözden düşen saray erkânından birine ait emlâkin müsaderesine dair hikâyesinde de görülmektedir. Müsader edilen arazi Sîstan ve diğer yerlerde bulunuyordu⁴⁸. Büyük arazi sahiplerinin emlâki, haraç denilen devlet arazisine dahil edilmiş veya bu arazinin etrafını küçük köylü arazisi çevirmişti; meselâ: Buştakan köyü ahalisine ait arazinin satın alınmasıyla meydana gelen Amr ibn-i Leys'in çiftliği gibi.

Elimizde bulunan kaynaklara istinad ederek bu malikânelerin ne kadar büyük olduğunu söylemek güçtür. Beyhakî'ye göre, Gazne kazasında bulunan, Gazneli hanedanına ait arazinin on beş yıllık geliri onyediy milyon dirhem⁴⁹, yani yılda ortalama bir milyon yüz otuz üç bin dirhem tutarındadır. Bu gelir, IX. yüzyılda Nişapur'un bütün harac arazisinden alınan yıllık aidatın takriben dörtte birinden daha fazladır⁵⁰. Fakat Gazneli hanedanına ait emlâk, tabiatıyla, ileri gelenlerin arazilerine nazaran en büyüktü. Tarih-i Beyhak, hayırseverliğiyle tanınmış biri olan Zeki Ebu't - Teyb Tahir'in hayatını anlatırken, onun çok zengin bir kimse olmadığını söyler; mülkünden temin ettiği gelir senede iki bin man hububat ve on dinardı (galiba altın)⁵¹.

⁴⁶ Gazzali, Moskova yazması, Institut mirovoy literaturî ANSSSR (ANSSSR Dünya edebiyatı enstitüsü).

⁴⁷ Heft İklim, 257, "Journal Asiatique", 1862, s. 167, 170 v.d.

⁴⁸ Siyasetnâme, farsça metin, 34.

⁴⁹ Beyhakî, TB, 417.

⁴⁹ Ayn. yer, 125-126.

⁵⁰ BGA, VII, 278.

⁵¹ Tarih-i Beyhak, 126-127.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Beyhakî, Mikâilî sülâlesinin arazi-sini zaptedenler arasında, araziyi idare edenler (vekiller) ve nüfuzlu kimselerle beraber kişâverzleri (bu tâbiri biz çiftsürenler, çiftçiler olarak çevirdik) zikreder. Bu hal kendiliğinden kişâverzlerin araziyi idare edenler ve nüfuzlu kimselerle bir seviyeye ulaştıklarını göstermektedir. Hiç şüphe yok ki, Beyhakî'nin tetkik edilebilen metninde Mikâilî emlakını yağma eden çiftçilerle Muhammed - âbâd köyünde yapılan arazi taksimini tasvir ederken, bir yerde kedhüda (ev sahibi), başka bir yerde ise dihkân olarak vasıflandırılan, küçük çiftlik sahipleri kastedilmektedir ⁵². Kişâverz, kedhüda ve dihkânlar XI. yüzyılın serbest köylüleridir; yukarıda bahsedilen asıl Mikâilî sülâlesi gibi bunların aslı da İslâm devrinden önceki zamanlara kadar gitmektedir. Beyhakî'nin hikâyeleri bu küçük arazi mülkiyetlerinin bir hayli yekûn tuttuğunu göstermektedir. Mesud'un Türkmenler'e karşı son sefer hazırlığı ile ilgili olarak Muhammed - âbâd'ın uğradığı felâketleri anlatırken Beyhakî, "çatılarını kırıp, evleri satan" küçük emlak sahiplerinin tamamen sefil kaldıklarını kaydeder. Bu küçük çiftlikler şehre pek yakın değildi. Siyasetnâme'de, âzad-merd (asilzâde) ismiyle zikredilen, böyle bir şahsın şehirden çok uzak bir mesafede bulunduğu bildirilir ⁵³.

Siyasetnâme'ye istinaden ⁵⁴ yapmış olduğumuz "âzad - merd" tâbirinin tahlilinden İslâm devrinden önce hür, imtiyazlı sınıfı tavsif eden bu kelimenin, İslâm devrinde ilk mânasını kaybederek, "asilzâde", "merd" mânasını almış olduğu anlaşılıyor; fakat şu farkla ki, bu kelime, diğer tâbirlerle karşılaştırıldığı zaman, yalnız hürriyet bakımından değil mülkiyet bakımından da kâfi derecede müstakil bir kimsenin içtimaî durumunu belirtilmiş olur.

Aynı eserin, asıl, çok ihtiyar ve çocuğu olmayan bir dul kadına dair hikâyesinde, bu gibi arazinin nasıl işletildiğini şu cümlelerle çok güzel tasvir etmektedir: "yalnız kalınca o (yani dul kadın) kendisine miras kalan küçük bir arazi parçasının işletilmesi için çiftçiye (berz-kâr'a) veriyordu; böylelikle elde ettiği mahsulden devletin hissesiyle çiftçinin hakkını verdikten sonra yeni mahsule kadar kendisine hergün

⁵² Beyhakî, TB, 614-615.

⁵³ Siyasetnâme, farsça metni, 71.

⁵⁴ Ayn. yer, 26.

dört ekmek temin edebilecek kadar hububat kalıyordu”⁵⁵. Şüphesiz ki, Mikâilî sülâlesinin arazisi de bu şekilde işletilmekteydi.

Adı geçen metinde görüldüğü üzere “Berzkâr” tâbiri yarıcı çiftçiyi tavsif etmektedir. Berzkâr, arazi vergisiyle (haracı) sahibinin hissesin (dihkân arazisini işlediği takdirde) verdikten mâda daha birçok mükellefiyetlere tâbidir. Haşar da böylece bütün köylülerin tâbi olduğu umumî bir mükellefiyetin “Haşara” tâbiri, Moğol ve Moğollar’dan sonraki kaynaklarda fethedilen memleketlerden cebren toplanan köylü ihtiyat askeri demektir; fakat Moğollar’dan önceki kayıtlarda bu mânada kullanıldığı gibi⁵⁶ aynı zamanda umumiyetle devlet veya bey hizmetinde bulunan köylülere de haşar denirdi. Siyasetnâme’yle Beyhakî’de bu kelime yalnız son olarak kaydedilen mânada kullanılmıştır; Husrev Anuşirvan ile Mazdak’a dair hikâyede çiçek bahçelerinin düzenlenmesi ve hendekler kazdırılması için rusta’dan haşar celbedildiğinden bahsedilmektedir⁵⁷. Beyhakî’de haşar Mesud’un Gazne’deki sarayının inşasıyla⁵⁸, yağın karların yollardan temizlenmesiyle meşgul olup⁵⁹, Sultanla tertiplemediği avda yaban hayvanları kovalayıcısı sıfatıyla iştirak ederlerdi⁶⁰. Bu gibi umumî mükellefiyetlerden başka köylüler, memurların mektuplarını götürmek gibi sair muhtelif hususî işlerde de kullanılırdı⁶¹. Bu hususî hizmetlerde Beyhakî’de “haşar” kelimesiyle beraber görülen “begâr” veyahut “begârî” tâbiriyle tavsif edilirmiş⁶². Birkaç yıl önce Londra Şarkiyat Mecmuasında bu tâbir geniş bir tahlile tâbi tutulmuştur.

Doğu (İslâm) Orta-çağ sanayi mamullerinin inkişafındaki hususî şartlar üzerinde dururken, Avrupa’dakilerden farklı olarak “ticaret ve sanat erbabı olan şehir halkının, arazi sahibi derebeylerinin herşeye hâkim vesayetinden çıkamadığını”⁶³ belirtmek fırsatını bulmuştum. Kaydedilen bu husus, ıktâ sisteminin bütün Yakın - Doğu ve Orta -

⁵⁵ Ayn. yer, 33.

⁵⁶ Tarih-i Sîstan, 291.

⁵⁷ Siyasetnâme, farsça metni, 180.

⁵⁸ Beyhakî, TB, 508.

⁵⁹ Ayn. yer, 544.

⁶⁰ Ayn. yer ve 275.

⁶¹ Siyasetnâme, farsça metni, 72.

⁶² BSOS, IX, s. 4; Minorsky V. “A soyourghal”, s. 950, 954.

⁶³ Zahoder B. “İstoriya vostochnago srednevekov’ya (halifat i Blijniy Vostok) Şark Orta-çağ tarihi (Halifelik ve Yakın - Doğu)”, s. 106, 1944.

Doğu'da faikiyet kesbettiği devre aittir. Fakat bu hâdisenin başlangıcı, diğer bir tâbirle "kökü" Selçuklu devri öncesine aittir.

İslâm Doğusu'nun ilk Orta-çağında para ve ticaret eşyasiyle yapılan münasebetin büyük inkişafı arazi sahiplerinin de ticarî işlerle ilgilenmelerine sebep olmuştur. Büyük İslâm devletinin kuruluşu bu münasebetlerin büyümesine yardım etmiş, buna hakikaten cihanşümül bir vasıf vermiştir. Hem arazi ve hem de ticarî müesseseler sahibi bulunan, yukarıda adı geçen, Azerbaycan valisi bu hususta bir istisna değildir. Nerşahî, Çin ile daimî ticarî münasebette bulunan Buhara vilâyetindeki arazi sahiplerinin ticarî işlerini tafsilâtiyle anlatır; Buhara'nın en büyük mülk sahibi, Buhar - hudada, hemen hemen şehrin bütün ticarethanelerine sahipdi; bu hususta o, XI. yüzyılda Mısır'da hüküm süren Fâtımî halifesini hatırlatmaktadır. Seyyahın hikâyesine göre, bu halifenin yalnız hububat ticaretiyle dokumacılığı eline almakla kalmayıp, şahsına ait büyük bir donanması, çok sayıda ticarethâneleri de vardı; hattâ evlerini ve bunların içinde bulunan odaları bile kiraya verirdi.

Halife Harunu'r-Reşid zamanında çıkan meşhur arazi vergisine dair kanunun müellifi Ebu - Yusuf Yâkub, galiba ilk olarak şu fikri beyan etmiştir: "Toprak, benim fikrime göre, altın demektir"⁶⁴. X. ve XI. yüzyıl yazarları bir sıra toprak fiatı kaydederler. Beyhakî, Nişapur'a ait büyük arazide ihtikâr yapıldığını kaydeder⁶⁵. Eski dihkân arazi mülkiyeti yanında, hattâ muasırlarınca bile aslı iyice bilinmeyen kimselerin malikâneleri vardı; memur, tüccar, zengin şehirli yalnız arazi sahibi olmakla kalmayıp hattâ idarecilerden bile sarfi nazar ederek, satın aldıkları yerleri kendileri idare ederlerdi⁶⁶.

Siyasetnâme'de bir tacire dair her bakımdan alâka çekici bir hikâye vardır: "Ben, filân tacirin oğluyum, babamın evi şu şehirde ve şu mahallededir. Babamın kim olduğunu ve ne kadar mülke sahip olduğunu herkes bilir. Babamın ölümünü müteakip birkaç yılda kendimi hislerime terkederek, zevk u safaya daldım; bu yüzden ağır surette hastalanarak yaşamaktan ümidimi kestim. Bu hastalık esnasında iyileştiğim takdirde hacı olduktan sonra din için savaşa gideceğime and içtim. Allah bana şifa verdi... o zaman... sahipleri

⁶⁴ Fransızca trc. Fagnan, 91.

⁶⁵ Beyhakî, TB, 616.

⁶⁶ Ayn. yer ve 364.

bulduğum köle ve cariyeleri azad ettim; onlara altın, arazi ve evler verip hepsini evlendirdim; ev eşyasıyla ticarethânelerimi satıp elli bin dinar nakit para aldım”⁶⁷.

Toprak mülkiyetiyle ticaretin, çiftçilikle san’atın yakın münasebeti, İslâm doğusunda sanayinin bulunduğu hu hususî durumu kâfi derecede izah etmektedir. İlk Orta-çağ kaynaklarında herhangi bir esnaf teşekkülünün mevcudiyetine dair bir kaydın yokluğu ve esnaf ileri gelenlerinin herhangi bir nüfuz icra edecek halde bulunmaması, bizim istifade ettiğimiz yalnız saray edebiyatının bir eseri olmadığına uzun müddet sanayinin “başında” hep o kudretli mülk sahipleri bulunmuşlardır.

Siyasetnâme’deki, Saffarî - bakırcı hânedanının Sîstan’daki aslına dair hikâyede bu hânedanın kurucusu olan Yakub ibn-i Leys’in şu sözleri vardır: “Ben bakırcı oğluyum, babamdan bakırcılık san’atını öğrendim; yediğim buğday ekmeği, balık, soğan ve sebze idi”⁶⁸. Yakub’un bu otobiyografisinin kanaatimizce şüphesiz uydurma olduğuna temas etmiyerek, san’at erbabının durumunu açıklamayı bakımından büyük ehemmiyetini kaydetmeden geçemeyeceğiz. Malûm olduğu üzere Saffarî hânedanı kurucusu, Karni veya Karney adındaki kasaba (şahrah)dandı. Yukarıda kaydedilen sahte otobiyografideki sözler o yerde babadan oğula geçen bir san’atın bulunduğunu göstermektedir; kaynaklara göre, bu yerin san’at bakımından ehemmiyeti, san’at erbabının tatmin edilmemiş olmasından dolayı da tamamen değersizdir.

Nerşahî’nin Buhara’daki dokumacılığı metheden meşhur hikâyesindeki şu cümle yalnız iyi san’atkârların mevcudiyetini değil, aynı zamanda onların hep bir yerde toplandıklarını da göstermektedir: “öyle yüksek değeri haizdiler ki, bir perdelik kumaş için Buhara’nın bütün arazi geliri verilebilirdi”⁶⁹. Pek tabî ki, bu derece yüksek olan bir san’atın, Orta-çağ imalâtının şartları dahilinde, babadan oğula geçmiş olması imkânsızdır. “Şahidcanı”⁷⁰, “paybaf”⁷¹, “rah-

⁶⁷ Siyasetnâme, farsça metni, 69.

⁶⁸ Ayn. yer ve 14.

⁶⁹ Rusça trc. N. Likoşina, 29.

⁷⁰ Yani Merv’de imal edilen Şahican kumaşlarının taklidi.

⁷¹ İbn-i Fadlan, not 193; “Hususî ayaklı tezgâhta dokunan bir kumaş”.

tac”, “tahtac”⁷², “attabi”⁷³, “muştı”⁷⁴ vesair gibi meşhur Nişapur dokumalarının temelini teşkil eden ve nesilden nesile geçen âdetlerden bahsetmek icabeder mi?

Bundan birkaç yıl önce etnograf A. N. Kondaurov, Tacikistan’ın sarp dağlık bir arazisinde yapmış olduğu tetkikatın neticesi olarak tanımak fırsatını bulduğumuz Yagnoblar’a ait “ev işi dokumaları”, hususiyetleriyle bütün İslâm Doğusunda eskiden çok rağbet gören dokumaları hatırlatmaktadır⁷⁵. Şu veya bu Orta-çağ Doğu san’at-kârına büyük mükâfatlar verildiğine dair, elimizde kısımlar halinde fakat çok açık malûmat vardır; bunlar çok eski zamana ait ustalığı benimsedikleri için onları himaye eden devlet ricalinin hayranlığını kazanmışlardır. Fakat, tabiatıyla, bu malûmat san’atın umumî durumunu bize açıklayamaz.

Ticarî münasebetlerin sür’atla inkişafı bütün Doğu sanayiine hemen hemen halifelîğin ilk zamanlarından beri umumî bir vasf vermiştir. Bu şartlar dahilinde san’at eşyası imalinde esas rol oynayan san’atkâr, yani üstadın ziyade, Nişapur’un san’at eşyası pazarlarını tasvir ederken İbn-i Havkal’ın kaydettiği, ehlü’l-amel (yani “iş adamı”)dir⁷⁶; kanaatimize göre, bu kelime farsçadaki muzdvar (iş karşılığı olarak muzd, yani ücret alan’ın muadiliydi. “Muzd” kelimesinin tahlili bizi, muzdvar veya ehlü’l-amel’in tarlada çalışan yarıcı - kârdan tek farkı, imalâthane ve iş ocaklarında çalışmakta olduğu, kanaatine sevketmektedir. Ziraatte olduğu gibi san’atta da hem kadın, hem erkek çalışırdı⁷⁷. Ziraatte olduğu gibi muzdvarın vaziyeti çok kötü idi. Ebu - Said’in Hayatı’nda şöyle denilmektedir: Nişapur esnafından bir kasabın kalbini kazanmak için Ebû - Said kendisini gücendiren bu zata, hamamda yıkatıldıktan sonra bir çift ayakkabı, pamuklu bez ve sarık verilmesini emretmiştir⁷⁸.

⁷² İhtimal, farsçadaki “rah”=yol ve “tac”=şapka kelimelerinden gelmiştir; “tahtac” kelimesi de arapçalaştırılmış “tahtak” - “tahte”=bir nevi örtü kelimesinin küçültülmüş şeklidir.

⁷³ Orta-çağ lâtincesi attabi, ispanyolcası tabis olan ipekli yünlü dokuma (bk. Hudud ul-âlem, 29-a; J. a. XIX, s. 94; GHS, XI, 131. ●)

⁷⁴ Farsnâme, 122, Yezd mamulâtından bir dokuma olarak zikretmektedir.

⁷⁵ Kondaurov, A. “Patriarhal’naya domaşnyaya obşçına i obşçinnîe doma u yagnobtsev (Yagnonlular’da patriarhal aile birliği ve birlik evleri)”, s. 13, 1940.

⁷⁶ BGA, II, 311.

⁷⁷ Beyhakî, TB, 205.

⁷⁸ Ebû Said, 149.

Neşahî'nin Buhara'daki dokuma atölyesine dair hikâyesinin diğer cihetten de mühim olduğuna kaniyiz. İşin aslında İslâm doğusunun bütün muazzam sanayii büyük bir atölye manzarasını arz ediyor ve burada da aynı arazi sahibi, ticarî işlerle ilgisi olup olmadığına bakılmaksızın patronluk ediyordu. Mısır dokuma tezgâhlarını gören Nâsır-ı Husrev, Mısırlı dokumacılarının bütün mamullerinin halifenin deposuna gittiğini bildirmektedir. Farsnâme bize işlenmiş mamullerin teslimi işine dair çok kıymetli bir hikâye bırakmıştır. Dokuyucuların işlemiş oldukları bütün eşya emirin b a y a ünvanını taşıyan hususî bir kontrolörü tarafından muayene edilir ve yalnız iyi kaliteli bulunanlar emirin deposuna gönderilirdi ⁷⁹. San'at erbabı halkın büyük arazi sahipleri tarafından teklifsizce istismarını, şu veya bu emîr, sultan veya halifenin arzusu üzerine san'at erbabının aynı muameleye tâbi tutularak yerlerini değiştirme işi takib ediyordu. Beyhakî, Sultan Mahmud'un başşehri olan Gazne'yi sevdiğinden işinin erbabı saydığı herkesi oraya yerleştirdiğini, anlatıyor ⁸⁰. Sunî sulama ihtiyacı ve derebeyi zamanındaki tekniğin aşağı seviyede olması neticesi toprak yetersizliği daima çiftçiyi san'at erbabı kadrosunda çalışmağa mecbur ediyordu; bu esnafın durumu ise, tarihçi Vakidî'nin (IX. yüzyıl) ticarethanesinde sabahtan akşama kadar çalışan ve sahibine yüz dinârlık bir gelir sağlayan kölelerin durumuna çok benzemekteymiş ⁸¹.

X. ve XI. yüzyıl Horasan arazi sahiplerine şartlı olarak "asîl-zâde" yani dihkân ismi vererek bu şekilde onların eski İranlı dihkânlardan farklı olduklarına işaret etmek istedik. San'at ve ticaretle yakından ilgili bulunan Horasan dihkânları, hâkim sınıfın en müteşebbis kısmını teşkil ederlerdi. Samanî'nin "Ensab kitabı" (XII. yüzyıl) ile Tarih-i Beyhakî bize bu dihkân ailelerinin Horasan ve Orta - Asya'nın şehir, kasaba ve köylerine dağıldıklarını kâfi derecede nakletmektedir; o zamanın birçok tarihî ve edebî eserleri ise, bu ailelerin temsilcilerinin vatan topraklarından uzakta, hattâ İslâm âlemi hudutları dışında faal tüccar, murabahacı, elçi ve memur sıfatıyla bulduklarına işaret etmektedir. İşte, hâkim sınıfın bu kısmından "mahalle ve pazarlar eşrafı" ⁸² ile her çeşit "şeyh" ⁸³,

⁷⁹ Farsnâme, 146.

⁸⁰ Beyhakî, TB, 205.

⁸¹ Fihrist, 98.

⁸² Beyhakî, TB, 41.

⁸³ BGA, III, 315.

“pîr”⁸⁴ ve “reis” unvanlarını taşıyanların şahsında kendi kendini idare etmenin ilk hakiki emmarelerini görüyoruz.

“Reis” tâbirinin mânası üzerinde duran V. Barthold şunu kaydetmektedir: “çok defa babadan oğula geçen reislik yani şehir ve muntaka amiri, Moğol zamanından önceki devirde şimdiki polislik vasfını haiz değildi. Reis, şehrin başkanı ve onun menfaatlerinin temsilcisidir; onun vasıtasıyla sultan, iradesini halka bildirirdi. Reis, galip ihtimalle, ilk zamanlarda en tanınmış yerli sülâle içinden tayin edilirdi⁸⁵. Beyhakî’de “reis” kelimesinin daima memur ve tanınmış kimselerle imtizac ettirildiğini görüyoruz⁸⁶. Elçi kabul etme merasimini tasvir eden Beyhakî’nin eserinden, reisin birçok vazifeleri arasında bayram yapılacağı vakit sokakların süslenmesine ve âsayişin teminine nezaret ettiği anlaşılmaktadır⁸⁷. Siyasetnâme, böyle bir muntaka âmirinin yaptığı iyilikleri şu şekilde nakleder: “Ben falan muntaka reisiydim. Evim daima misafir seyyah ve münevverlere açıktı. Ben mütemadiyen sadaka dağıtır ve lâyük olanlarını rütbesine göre mükâfatlandırırdım... Bana miras kalan bütün mal ve mülkümü hayır işleri ve misafirlere sarfettim”⁸⁸.

Bundan bir müddet evvel Tahran’da neşredilen Sîstan vekayinâmesi, (Tarih-i Sîstan) az çok bu gibi muhtar idarelerin emrinde bulunan askerî birlikler hakkında fikir edinilmesini ilk olarak mümkün kılmıştır. Bunlar, gönüllülerden müteşekkil ücretli asker imişler. Kendileri tarafından seçilip ayyar ünvanını taşıyan çavuş (serheng)-lar tarafından komuta edilirdi⁸⁹. Onların tabî ikametgâhı şehirdeydi; İbnü’l-Esîr Semerkand’daki “ayarlar kalesi”nden bahseder⁹⁰. Yerli eşrafın parasiyle teşkil olunan bu birlikler onların menfaatlerine hizmet ederdi; ekseriya berzkâr ve muzdvarlardan teşekkül eden bu insanlar, idare eden sınıfın sadık bir âleti iken çok defa derebeyi anarşisinin en azgın unsuru haline gelirdi.

⁸⁴ Siyasetnâme, farsça metni, 37 ve 51.

⁸⁵ Barthold V. “Turkmeniya v epohu mpngol’skago naşestviya (Moğol istilâsı zamanında Türkistan)”, 244.

⁸⁶ Beyhakî, TB, 34, 419.

⁸⁷ Ayn. yer ve 288, 375 v.d.

⁸⁸ Siyasetnâme, farsça metni, 23.

⁸⁹ Tarih-i Sîstan, 161 ve not 3.

⁹⁰ İbnü’l - Esîr, IX, 113.

Artık birkaç defa iktibas edilen A. Mets'in eserinde, "İslâm rönesansı" diye isimlendirilen X. yüzyılda hemen bütün İslâm âleminde bariz bir kalkınma görülmektedir. Horasan ve Orta - Asya'da bu hamle Samanîler'in kuvvetli bir devlet kurmasıyla izah edilmektedir. Bu devlet siyasî bakımdan tarihte ilk defa bu iki bölgenin bir bütün teşkil etmesini sağlamış, ilmî sahada isimleri hakkiyle Orta-çağın meşhur şahsiyetleri yanında yer alan bir sıra ilim adamı yetiştirmiştir. Sikke resimleri, kazıların neticeleri, san'at eseri âbidelerinin tetkiki, yazılı kaynakların hepsi büyük bir ilmî ve iktisadî kalkınmanın delilleridir. Horasan ve Orta - Asya san'atkârları uzak pazarlar için eşya yaparlardı. Akdeniz bölgesi ve Uzak - Doğu ile ticarî münasebetler gelişmiş ve devamlı bir vasıf almıştı. Bu münasebetlere doğrudan doğruya Volga mıntakasının (Bulgarların) katılması bizim için bilhassa mühimdir; İbn-i Fadlan seyahatinden tam yüz yıl sonra, 1042—45 yıllarında Bulgar kralı tarafından, Bağdad'a ve Horasan'a İslâmiyetin memleketlerinde yerleşmesine yardım etmeleri için elçiler gönderilmişti⁹¹. Bu şartlar dahilinde dihkân adını verdiğimiz bu talihli hâkim sınıf gelişmiştir. Devletin idare şekli meselesi geniş halk tabakasının malî gelişmesini yakından alâ-kadar ediyordu.

Horasan'ı içine alan Gazneli devletinin, Harunu'r-Reşid, Memun ve Mu'tasım zamanında Abbasi halifelerinin tatbik ettikleri rejimi, X. yüzyıl sonunda, İslâm âleminin doğusunda yeniden ihya etmesi bu yolda yapılan son bir teşebbüs olarak müşahede edilmektedir. Bütün kudretini ihraç topraklarındaki gelirden sağlayan Gazneli devleti en parlak devrine dirayetli Sultan Mahmud zamanında (998—1030) ulaşmıştır; bu devlet büyük arazi sahiplerine karşı mücadele ederek siyasetinde idareyi merkezileştirmek prensipini güderdi. Siyasetnâme bu siyasetin esasına dair şu hikâyeyi nakleder: "Sultan (Mahmud), evvelce büyük hâcib mevkiini işgal eden emîr Altuntaş'ı Harizm'e (Harezmsâh ünvanıyla) vali tayin etti⁹². O, Harizm'e yollandı; bu memleketin ibra⁹³ vergisi elli bin dinardı. Harizm'e gelen Altuntaş o sene içinde altmış bin dinar câme (mü-

⁹¹ Tarih-i Beyhak, 53.

⁹² Yüksek saray rütbesi, bir nevi saray kumandanı.

⁹³ Beylik arazisinin yıllık ortalama geliri. Bk. Poliak A. "Some notes of the fendae system of the Mamluks", s. 99.

kâfat, "elbise masrafları") vermesi ricasında bulunmak üzere kendi adamlarını Gazne'ye gönderdi; bunu divandan (devlet hazinesi) değil de doğrudan doğruya Harizm'in (zikredilen) gelirlerinden alması için müsaade istedi. O zamanın veziri Şemsü'l - Küfat Ahmed b. Hasan Meymendî idi.

Harezşah'ın mektubunu okuduktan sonra o şu cevabı yazdı: "Yarlığayan ve bağışlayan Ulu Tanrı'nın adıyla emîr Altuntaş'ın "Mahmud" (kelime oyunu: Mahmud, sultanın ismi ve aynı zamanda "methedilen" demektir) olmadığı malûmu olsun! Bu vergiler hiçbir zaman ona bırakılamaz; bunlar toplanır, sultanın hazinesine yatırılıp makbuz alınır ve ondan sonra sana lâzım olan maaşın verilmesi için rica et"⁹⁴. Şu veya bu Gazneli devlet adamının malî durumunu açıklıyan Beyhakî hâtıratının dikkatlice tetkiki Gazneli "kalem adamları" ve askerî şahsiyetlerinden büyük araziye sahip olanlarına nadir rastlanıp bunların tipik olmadıklarını göstermektedir. Bu durum, hâtıratla bilhassa sık sık tesadüf edilen Gazneli sarayında mevcut, iki hisseyle, yani azil ve mükâfatlandırılmaların tetkikiyle izah edilmektedir. Bunların tasfirine Beyhakî, tabiatıyla, büyük önem vermektedir.

Mazûl devlet adamının ölüm cezasına çarptırma veya hapsedirme muamelesi, sultanın emrini ifa eden kimselerin yalnız gözden düşeni yakalamayı bilmelerini icabettirmez, aynı zamanda malını müsadere etmeyi de bilmeleri lâzımdır; mutad vechile mazûlün mülküne dair ifadenin alınması kadının huzurunda yapılıp ve müsadereye tâbi mülkün bütün nevelerini ihtiva eden bir zabıt tutulurdu ⁹⁵. Bu cins haberlerin tetkiki müsadere edilen malların ekserisinin altın, gümüş, kıymetli taşlar ⁹⁶, köle ve cariyeler ⁹⁷, şehir veya şehir civarında saray veya çiçek bahçeleri ⁹⁸ olduğunu göstermektedir. Beyhakî'nin mükâfatlandırılmalara dair kayıtlarının tetkikinden de çok küçük rütbeli birinin yüksek mevkilere tayini anlaşılmaktadır. Kaide olarak bu gibi mükâfatlandırılmalara "hil'at giydirme" denilirdi; bunların mahiyeti çok çeşitlidir; köleler, silâhlar, harp fillerine kadar varan ⁹⁹ çeşitli hayvanlar da bu meyandadır; fakat bu mükâfatlar

⁹⁴ Siyasetnâme, farsça metni, 206.

⁹⁵ Beyhakî, TB, 182.

⁹⁶ Ayn. yer ve 156-158, 228, 235.

⁹⁷ 228, 235, 330.

⁹⁸ Ayn. yer.

arasında arazî, çiftlik veya köy gibi kelimelere hiçbir yerde rastlanılmamaktadır. Bizim esas durumumuzu teyid eden Gazneli mülkî ve askerî erkânının büyük bir kısmının gelir kaynaklarını incelemek iddiamızın esasını teyid eden sonuncu ve daha mühim bir delildir. Bu gelir kaynaklarını muntazaman devlet hazinesinden alınan ve çok çeşitli isimleri ihtiva eden maaş teşkil ediyordu; meselâ yukarıda zikredilen câme veya camegî (giyim masrafları), müşaharat (ekseriya aynı olarak verilen aylık), bistagani (asker maaşı) vesair gibi.

Daha Sultan Mahmud zamanında haraç mülkiyetinin rakiplerine karşı takip edilmekte olan siyaset, mülk sahipleriyle kaçınılmaz açık bir mücadeleyi icabettirmekteydi; bunu birçok ölüm cezaları, müsadereler ve aziller takibetmiştir. Mesud, saltanatının başlangıcındaki muvakkat müsamahaya rağmen (yukarıda kaydedilen Mikâilî meselesi) XI. yüzyılın otuzuncu yıllarında aynı siyasetin takip edildiğini görüyoruz. Gaznelilerin muasırı İslâm memleketlerinde artık zamanı geçmiş rejimi yeniden tatbik etmeğe çalışan Gaznelilerin en şiddetli muarızı, tabiatıyla, Horasan âyânı olmuştur.

Rejimin yıkılmasının kaçınılmaz olduğu, yalnız sık sık vuku bulan dağınık Türkmen kabilelerinin hücumlarından ziyade devlet hudutları içinde cereyan eden diğer hâdiselerden de anlaşılmaktadır. Ölüm cezalarının, tenkil kollarının ve her tarafı kontrol eden polis faaliyetinin durdurulmasına rağmen, Sultan Mahmud'un ölümü, Gaznelilerin Orta - Asya ve Horasan'daki hâkimiyetleri için felâket olmuştur. Mahmud'un askerî dehası sayesinde baş kaldıramayan Gazneli rejimi aleyhtarları az kabiliyetli Mesud'un idaresi zamanında harekete geçmişlerdir. Türkmenler'in şimal hudutlara dayanmaları karşısında Türk göç sahrasında Gazneli devletinin hudut kalesini teşkil eden Harizm'in ayrılması bilhassa tehlike arz ediyordu. Harizmdeki sadık Gazneli valisi Altuntaş'ın yerine geçen oğlu Harun, Sultan Mahmud'un ölümünden sonra hasil olan durumdan faydalanmayı fırsat bilmiş ve 1034—1035 (425—426 H.) yılında kendini müstakil hükümdar ilân ederek aynı zamanda Orta - Asya göçebeleriyle ittifak yapmıştır.

Fakat Horasan'daki mücadele daha çok tehlikeli idi. Ortaçağ'daki siyasî hareketlerin birçoğu gibi aslında siyasî olan bu mü-

⁹⁹ Ayn. yer; 344.

¹⁰⁰ Ebû Said, 68-69.

cadele de görünüşte dinî mahiyet taşımaktaydı. Gazneli muhalefeti o zaman Sufiliğin spesifik faaliyeti altında gizlenmiştir.

Tetkikin başında zikredilen derviş Ebu - Said'in müdafii biyografisi, bize, fevkalâde mühim ve bu bakımdan şimdiye kadar istifade edilmeyen malzeme temin etmektedir. Evet, bir şahsın müdafaasına hasredilen bir eser aslında tek taraflı değildir; meselâ Ebû - Said'in şahsiyeti esere okadar hâkimdir ki, orada adı geçen bütün şahısların ona tâbi oldukları kanaati gayri ihtiyarî meydana çıkmaktadır. Hakikatte, Horasan'da Ebu - Said ile birlikte diğer tam salâhiyetli dinî önderler de faaliyette bulunmuşlar; hattâ Ebû - Said de bizzat ustaca bir istihzayla mânevî hâkimiyetini, kendi hudutları dahilinde hüküm süren emirin maddî hükümlerle bir tutmuştur.

Bu şeyhin (Ebu - Said'in) ölümünden bir buçuk yüzyıl sonra meydana gelen bu eserdeki malûmattan çoğunun şüphe uyandırdığı ve Gazneli zamanından ziyade Selçuklu devrine ait olması ihtimali daha doğrudur. Fakat kanaatimize göre, dervişin torunları tarafından gayretle toplanan hikâyelerin esasî doğru ve hayret verici tafsilâtla hakiki tarihî olayları aksettirmektedir.

XI. yüzyılın ilk yarısında Horasan'daki Sufî tarikatı çok kudretli bir teşkilâta sahip olup Avrupaî mânada tam bir tarikat adde-dilemez; bunun esasları nefsi öldürmek ve dünyevî olan herşeyden imtina etmektir. Bu şeyhde çok eskiden kalmış olan kendi kendine ıztırap verme, sahrada münzevî bir hayat sürmek vasıfları vardı. Şeyh olunca o, dervişlerin başı olmaktan ziyade bir prence benzerdi. Yüzden fazla müridten müteşekkil bir maiyet tarafından etrafı çevrilmiş olduğu halde, at üstünde muhteşem bir sükûnla yürüyen, sırtında Bizans kumaşından mamul sufe (hırka) ve başında kıymetli dastarı (sarığı) bulunan Ebu - Said, kendinden bahsederken yalnız üçüncü şahıs çoğul şeklini kullanırdı¹⁰¹; onun emrinde ve maiyetinde, emîrin emrinde olduğu gibi, uşaklar,¹⁰² âyan temsilcileri, memurlar ve askerî şahıslar vardı.

Sufî hankahı yalnız ibadet yeri değil, aynı zamanda o zamana mahsus siyasî bir mahfel idi. Zengin ve fakirler, ihtiyar ve çocuklar, arazi sahipleri ve pazarıcı simsarlar meşhur vaızın "sözünü" dinle-

¹⁰¹ Ayn. yer, 12.

¹⁰² Ebû Said, 76. Nediman-ı hass.

mek için toplanırlardı; dinleyiciler hankah'ın iç kısmını işgal ederler, dam üstüne çıkar ve kapıya birikirlerdi. Ebû - Said'in hayatı, ona muadil huristiyan edebiyatı eserlerinde olduğu gibi, yaşayış ve âdetleri vasıflandırmak için müstesna bir kaynaktır. "Nutuk ve mucizeler"e hasredilen bu hikâyelerde biz muhtelif şahıslara tesadüf etmekteyiz; meselâ gençliğinde büyük muvaffakiyetlere mazhar olan, fakat ihtiyarlığında mezarlıkta yaşamak mecburiyetinde kalan tamberaciya¹⁰³, şeriat kanunlarına harfiyyen riayet edilmesine dikkat eden şehir muhtesibine¹⁰⁴, zalim askerî şahsiyete¹⁰⁵, zengin elbiseler giyen kadın şarkıcıya, tüccar mümessiline, memurlara, sünnî ulemaya rastlanılmaktadır.

Tarikatın istinad ettiği kuvvet de kâfi derecede tavsif edilmiştir. Bizzat Ebû - Said, Meyhene'de gayri menkul sahibi ve aynı zamanda ticaretle meşgul olan bir aileye mensubdu (Ebû - Said'in babası itriyat taciriydi)¹⁰⁶. Şeyhin hayatını anlatan eserde "büyük" bazan da "asil" sıfatlarıyla vasıflandırılan aynı hâkim ve zengin asilzâdeler Ebû - Said'in bütün hayatı boyunca ona refakat ederlerdi. Tarikatın elde ettiği hediye ve îanelerin kıymetine dair malûmat her ne kadar tahmini ise de bunlar, Horasan sufileri'nin elinde bulunan gelirin büyüklüğünü tasavvur etmemize imkân vermektedir.

Asilzâdelerinin siyasî emellerinin ajanı olan Sufilik tarikatının Gazneli rejimine karşı yönelen bir teşkilât olduğu belirmektedir. "Biyografi"nin meydana gelmesinden önceki, tamamen aydınlanmamış uzun bir zamanın esas hâdiselerini, yani Sufîle Gaznelilere karşı yönelen bu siyasetini aksettiren birçok hikâyeler vardır; bunlardan Nişapur'un sünnî İslâm hocaları Gazne'ye Sufiler'den şikâyette bulunarak, hükümetin, bu yalancı dervişlerin faaliyetlerini yakından takip etmesini teklif ettiklerini öğreniyoruz; şikâyetlerin kanaatine göre, bu faaliyet "umumî bir isyan" halini almak tehlikesini arz ediyordu. Bu hikâyelerden biri Sufiler'e "firça bıyıklılar"¹⁰⁷ lâkabını veren Mesud'un şeyhin ikamet ettiği Meyhene'nin askerleri tarafından kuşatılıp cenkle alınmasını emrettiğini bildirmektedir¹⁰⁸.

¹⁰³ Ayn. yer, 139.

¹⁰⁴ Ayn. yer, 134.

¹⁰⁵ Ayn. yer, 144.

¹⁰⁶ Ayn. yer, 13 ve 44.

¹⁰⁷ Beyhakî, TB, 522; harfiyyen tercümesi: "burma bıyık".

¹⁰⁸ Ebû - Said, 205; hikâyede kayda değer olan cihet Mesud'un Surî, yani zalim valinin adıyla anılmasıdır. Ondan aşağıda bahsedilecektir.

Horasan Sufî siyasetinin esas vasfı, Selçuklu - Türkmen hanedanı mensuplarıyla Sufîlerin, ilk bakışta izahı güç olan münasebetlerini bize açıklamasıdır. Türkmen beyleri Tuğrul ile Çağrı "firça bıyıklılar"ın mistik görüşüne uygun bir şekilde o zamanın edebiyatında yer almıştır. "Biyografi"de "Çağrı ile Tuğrul'un şeyhi ziyaret ve ibadet için Meyhene'ye gittikleri" anlatılmaktadır. Onlar şeyhin oturduğu yere yaklaşmışlar, "selâm" verip onun elini öpmüşler ve önünde ayakta durmuşlardır. Şeyh, âdeti olduğu üzere, başını eğmiş ve bu vaziyette bir saat kadar kalmıştır. Bundan sonra Çağrı'ya "biz sana Horasan hâkimiyetini veriyoruz" demiştir; Tuğrul'a da: "sana Irak hâkimiyetini veriyoruz" demiştir ¹⁰⁹.

Nüfuzlu mevkilerine rağmen Horasan asilleri, tabiatıyla, hatırı sayılır derecede maddî ve askerî üstünlüğe sahip olan Gazneli sultanın hakkından yalnız başlarına gelemezlerdi. Beyhakî'nin bildirdiğine göre, uzun bir müddet Selçukluların ilk kat'î zaferine kadar Horasan eşrafi "Maveraü'n-nehr (Orta - Asya)e mektup yazıp elçiler gönderiyor ve Türk beylerini (hücumu geçmek için) teşvik ediyorlardı" ¹¹⁰. Horasan ile Orta - Asya Sufîleri'nin ¹¹¹ yakın münasebetleri Horasan dihkânları ile Türkmen - Oğuz Beyleri arasındaki münasebette en esaslı rol oynamış olabilir.

Gazneli tacının incisi Horasan'ın elden çıkmasının sebepleri, büyük babanın talihsiz oğlu Mesud'un kat'î hezimet ve fecî akibetinden yıllarca sonra da münakaşa mevzuu olmuştur. Beyhakî'nin naklettiği saray erkânının sözleri ile kendisinin ileri sürdüğü mülâhazalar, bu münakaşaların eseridir. Beyhakî'ye göre, cennet diyarı Horasan'ın Selçuklular eline geçmesinin esas müsebbibi büyük nüfuz sahib olan Horasan'ın sahibu'd-divanı Ebu'l - Fazl Surî'dir; "Hâtırât"ta, galiba, iki yüzlülük intibasını uyandırma bakımından ondan daha üstünü yoktur.

Halife Harunu'r - Reşid ile efsanevî zenginlikteki hediyeleriyle onun büyük itimadına mazhar olup, koyduğu çok ağır vergilerle halkın nefretini kazanan halifenin meşhur valisi (nâibi) Ali b. İsa'ya dair hikâyelerinden müellifin görüşü anlaşılmaktadır. Ali b. İsa'nın mülkî faaliyetlerinin neticesi Maveraü'n - nehr'de isyan çıkmıştır;

¹⁰⁹ Ebû Said, 20.

¹¹⁰ Beyhakî, TB, 419.

¹¹¹ Ebû Said, 117, 306-307.

bu hâdise birçok felâketlere ve bu arada isyanı bastırmak için bizzat harekete geçmek mecburiyetinde kalan halifenin ölümüne sebep olmuştur¹¹².

Beyhakî'de Ali b. İsa ile Ebu'l - Fazl Sûrî, Harunu'r - Reşid ile Mesud arasındaki müşahebet kâfi derecede açıklanmıştır. Ali b. İsa gibi, Horasan sahibu'd - divanı umumî yekûnu dört milyon dirheme varan çok kıymetli hediyelerle Gazne'ye, Mesud'un huzuruna gidiyor¹¹³. Hârun gibi Mesud da bu zatın hareketlerinden şüphelenmesini telkine çalışanları dinlemek istemiyerek, Nişapur valisinin adamlarının mezîyetine müsavi kimselerin kendisinde az bulunduğundan dolayı üzüldüğünü beyan etmiştir. Beyhakî'nin yakın dostu ve muhatabı: "Bu hediyelerin tedariki asillerle halka neye mal olduğunu Nişapurlulara sormalı" diyor. Beyhakî: "O (Surî), Horasan'daki eşraf ve reisleri lâğvedip, pahası biçilmez servet elde etmiş ve onları sefil bırakmıştır" diye kaydeder¹¹⁴.

Fakat bununla beraber yine Beyhakî, Surî'yi çok faal bir idareci olarak vasıflandırıyor. Surî, Tus'da Ali b. Musa er - Rıza'nın mezarı yanına minare yaptırmış ve bu camiye satın aldığı bir köyü vakfetmiştir. Nişapur'da, Beyhakî'ye göre, emirlerin bile yaptırmadıkları muhteşem bir musalla inşa ettirmiştir. Seylâplardan halkı usandıran derelerin sulama işi ele alınmıştır. Surî'nin inşaat faaliyeti Nişapur vilâyetini de aşmıştır. Farave ile Nesa'da inşa ettirilen binalar, Beyhakî hâtıratını yazdığı zaman dahi şöhretini muhafaza etmekteydi.

Fakat, Beyhakî'ye göre Surî, bütün bu müspet faaliyetleriyle "yaptığı zulmün günahını affettirememiş" ve Nişapur valisinin inşaat faaliyetleri "komşudan çalınan ekmeği komşuya vermek"¹¹⁵ten taşka birşeyi ifade etmemiştir.

Beyhakî'nin bu iki yüzlülüğünü nasıl izah etmeli? Sadık Gazneli memuru Beyhakî, Surî'nin faaliyetinde, Sultan Mahmud idaresinin dış parlaklığını vasıflandıran siyasetinecessümünü görüyor; başta bizzat Mesud olmak üzere Hâtırat'ta "Mahmudiler" diye adlandırılan Sultan Mahmud taraftarları (muakkibleri) bu siyaseti aynen takip etmişlerdir. Fakat bununla beraber Horasan ve dihkânlarma

¹¹² Beyhakî, TB, 421-429.

¹¹³ Ayn. yer, 419.

¹¹⁴ Ayn. yer, 418-420.

¹¹⁵ Ayn. yer, 421.

vaziyetini çok iyi bilen Beyhaki'nin, yalnız asilzâde isyanlarına değil, aynı zamanda büyük içtimaî ihtilâflara sebep olan bu siyasetin fecî neticelerini görmemesi imkânsızdır. Kirman ve Horasan isyanlarını tasvir etmesi, Hâtırat müellifinin tavrı ve tereddütlerini tamamen izah etmektedir.

Sistan ve Horasan'a hâkim olmak bakımından Gazneli stratejisinin mühim mevkii sayılan Kirman, daha Sultan Mahmud zamanında Gazne'ye tâbi olmuştur¹¹⁶. Zamanında vali olarak oraya muhafız alayının yüksek komuta mümessili, emsalsiz suvari ve nadir bir cirit oyuncusu olan Ahmed b. Ali Nuştegin gönderilmiştir¹¹⁷. Nuştegin'in Kirman'daki faaliyeti, ihtimal, Gazneli siyasetine uygun bir tarzda cereyan etmiştir. Beyhaki, "vergiye tâbi olan halkın sükûnet bulup vergi vermeğe başladığı"nı yazmaktadır¹¹⁸. 1034 yılında bu aldatıcı sükûnet sona ermiş ve Kirman âyânı arasından "Mahmudîler"i kovmak için isyan çıkmıştır. Vukubulan çarpışmada Gazneli ordusu tam bir hezimete uğratılmıştır. Saray memlûklerinden teşekkül etmiş olan ordunun esas kısmı Ahmed b. Ali Nuştegin ile birlikte Kanna'dan Nişapur'a hareket etmiş; vilâyet askeri Mekran'a kaçmış; orduda bulunan Hindli birlikler ise Sistan'a ve oradan da perişan bir halde Gazne'ye gelmişlerdir¹¹⁹. Kirman'da mağlûp olan Nuştegin'in Nişapur'a gelmesi, hemen hemen Selçuklu fûtuhatı devrinin en büyük hâdisesini teşkil eden Horasan isyanı zamanına tesadüf etmiştir.

Beyhaki'ye göre¹²⁰ Tuslular'ın ayaklanmasına, Nişapurlular ile aralarında mevcut çok eski bir husumetin mevcudiyeti sebep olmuştur. Tus ile Nişapur'un düşmanca münasebetlerini Beyhaki'den çok daha evvel Mukaddesî de zikrettiğini ve Tus'u asî ve eşkiya memleketi olarak vaasıflandırdığını kaydetmek lâzımdır¹²¹. Nişapur'un Tus'a nazaran IX. yüzyılın başındanberi idare merkezi olduğunu unutmamak icabeder; bu şehre karşı beslenen kin, yalnız her iki şehir (Tus - Nişapur) halkı arasındaki mevcut düşmanlıkla değil

¹¹⁶ Ayn. yer ve 434.

¹¹⁷ Ayn. yer.

¹¹⁸ Ayn. yer ve 438.

¹¹⁹ Ayn. yer ve 437-439.

¹²⁰ Ayn. yer ve 434.

¹²¹ BGA, III, 319, "C" yazması notu.

daha ziyade vergi tahsil ettiren ricalin bu şehirde (Nişapur'da) bulunmalarıyla izah edilebilir.

İsyan, yukarıda zikredilen hâdiselerle Surî'nin Nişapur'dan Gazne'ye Sultan Mesud'a gitmesini müteakip, yani 1034 yılı Temmuz sonu ve Ağustos'un başında, binaenaleyh hasad toplama işinin bittiği ve vergi toplama zamanının geldiği bir sırada, başlamıştır. Hâtırat'ta yapılan izah, isyanın sınıflı bir vasıf taşıdığına şüphe bırakmıyor. Beyhakî, isyan edenlerin Nişapur'u yağmalamak için fırsatı ganimet bilen "ahlâksızlar" olduklarını söylüyor; onlar başlarında meçhul birisi olduğu halde, intizamsız bir şekilde Tus'tan yaya olarak hareket etmişler ve yolda o derece gürültü çıkarmışlardır ki, "sanki Nişapur kervansaraylarının bütün kapıları açık kalmıştı"; isyan edenlerin miktarını Beyhakî karınca ve çekirgelerle mukayese ediyor. Kirman'dan yeni gelen Ahmed b. Nuştegin memlûkları ile isyan edenlere karşı yürümüştür. Ikta sevkülceyşinin klâsik nizamına göre mevki alan muhafız askeri, âsilere karşı çok sevdikleri bir taktiği tatbik etmişlerdir; harp hilesi bilmeyen isyancılar, sahte bir hareketle firar eder görünen öncülerin peşine düşerek birinciler tarafından çevrilip, bozguna uğratılmışlardır. Esir edilenlerin cezalandırılması için, Nuştegin'in emri ile, idam sehpaları kurulmuş (bu nev'i ölüm cezası asillere tatbik edilmez) ve savaşta öldürülen asillerin başları dar ağaçları etrafına konulmuştur¹²². Ebu'l - Fazl Surî, alelâcele Gazne'den geriye Nişapur'a gönderilmiştir¹²³.

1025—1026 (416 H.) yılında, yani Sultan Mahmud, hâcibi Arslan Câzib'in bütün nasihat ve ısrarlarına rağmen, dört bin Türkmen'in Amu - Derya'yı geçip şimalî Horasan'a yerleşmelerine müsaade ettiği zaman¹²⁴. Horasan'da Selçuklu hâkimiyetinin başladığına dair İslâm tarihinde an'ane haline gelen temayüle, galiba, ilk olarak (XV. yüzyılda) Mirhond işaret etmiştir. İki yıl sonra, Türkmenlerin hücum ve yağmalarından halkın daimî şikâyetlerinden endişelenen Sultan Mahmud onlara karşı sefer açmıştır. Gazneli ordusu tarafından mağlûp edilen Türkmenlerin bir kısmı Balhan dağlarına gitmişler; iki bin çadırılık diğer bir kısmı ise İsfahan'a ve

¹²² Beyhakî, TB, 433-437.

¹²³ Ayn. yer ve 431.

¹²⁴ Mirhondi "Historia Seldschukidorum" nrş. S. Vullers, s. 23, 1838.

c adan da Azerbaycan'a geçmişler ¹²⁵ ve o vilâyetin hâkimi Vahsudan'ın tâbiiyetine girmişlerdir ¹²⁶.

1037—1038 (429 H.) yılında Türkmenler, halkın bir çoğunu öldürdükten sonra Meraga'yı ele geçirmişlerdir ¹²⁷. Bundan sonra, Azerbaycan'da tutunamadıklarından bir kısmı Mansur ve Göktaç'ın önderliği altında Hemedan'a, bir kısmı da başlarında Buka (Buga) olduğu halde Rey'e gitmişlerdir ¹²⁸. Batıya geçen Türkmenlerin hareketleri münferit akınlar vasfını taşımış, fakat bunlar oldukça geniş bir sahada yapılmış olmalarına rağmen bu vilâyetlerin içtimaî ve devlet teşkilâtında ehemmiyetli değişiklikler yaratmamıştır. Saltanatının ilk zamanlarında Horasan'ın şimaline yerleşmelerine müsaade edip bilâhare beyleriyle gaddarca hesaplaşan Mesud'un sahasma, yani batıya geçen ikinci Türkmen gurupunun hareketleri de bu veya buna benzer vasıf taşımaktadır ¹²⁹. Horasan'ın zaptı ve Selçuklu - Türkmen devletinin kuruluşu ile ilgili bulunan 1030 yılları içinde Türkmen hareketi esas itibariyle bütün İslâm âleminin mukadderatı için ehemmiyetlidir.

1025—1026 yılının, Horasan fethinin başlangıcı ve Türkmenlerin geniş tarih sahnesine çıkışı olduğunu İslâm tarihçileri bir an'ane olarak benimsemekte, Avrupalılar da bunu kabul etmektedirler; halbuki bundan farklı olarak biz, Gazneli devlet kroniklerinin tesbit ettiği Harizm'in elden çıkması ile Tus isyanının vukubulduğu 1034 yılını, yukarıda zikredilen olayın tarihi olarak kabul etmekteyiz. Harizm'in istiklâlini ilân etmesinden Altuntaş'ın oğlu Harun'a doğrudan doğruya, başlarında bu aslı esnada Selçuk'tan gelen beyler bulunan Türkmenlerin, ihtimal, yardımı olmuştur. Gazneli hükümetinin tahrikiyle 1035 yılında Harun'un öldürülmesi, Selçuklu - Türkmenlerini Harun'dan aldıkları Şurahan civarındaki yerleri terketmek ve Şimalî Horasan'a gitmek mecburiyetinde bırakmıştır. Türkmenler Merv'den geçerek Nesa civarında durmuşlar, davranış-

¹²⁵ İbnü'l - Esir, IX, 266-267.

¹²⁶ Ayn. yer ve 269; v materialah po istorii turkmen i Turkmenii (Türkmenler ve Türkmenistan tarihi materyelleri)nde, I, 363 ve yanlışlıkla şahıs ismi yerine Vaksudan yer adı olarak gösterilmiştir. Bk. indeks.

¹²⁷ Ayn. yer, 269.

¹²⁸ Ayn. yer ve 270.

¹²⁹ Barthold V. Oçerk po istorii turkmenskago naroda (Türkmen tarihi muhtasarı), 24-25.

ları Ebu'l - Fazl Suri'ye benzeyen Nişapur valisi vasıtasıyla, onlara Nesa ile Ferave şehirlerini terketmesi için Emîr Mesud'a ricada bulunmuşlardır ¹³⁰.

Türkmen beylerinin Mesud'a gönderdikleri mektubun metni aynen Beyhakî Hâtıratı'nda mevcuttur ¹³¹; şekil itibariyle bu mektup, Horasan'a gelen Türkmenler'in kudret ve ehemmiyetini göstermesi bakımından, pek te mühim değildir. Mektubu imzalayan Türk beyleri Yabgu ¹³², Tuğrul ve Çağrı - Davud kendilerinden bahsederken kul ve uşak - köle ¹³³ tâbirlerini kullanıp, teklif ettikleri tâbiliğe de "hizmet - kulluk" demektedirler. Bu nev'î hizmetin kefaleti olarak Türkmen beyleri "bizlerden birimizin sarayda" yani Mesud'un nezdinde rehin olarak bulunmasını teklif etmişlerdir. Tâbi kavimlerin beylerini saraylarda rehin olarak alıkoymak âdeti çok yaygındır ve Siyasetnâmede bu mesele kat'iyetle şu cümlelerle ifade edilmiştir: "Arap, Kürd, Deylem, Rumî emîrlere ve tâbiyet altında bulunan herkese oğlu veya kardeşini sarayda bulundurmalarını söylemeliyiz ki, böylece bunlar beş yüz kişiden az olmasınlar. Bir yıl sonra onların yerine başkasını göndersinler, fakat bu değiştirme olmadan birincilerin geri dönmelerine müsaade verilmesin; bu rehinler sayesinde hiç kimse sultana karşı isyan edemez" ¹³⁴.

Bununla beraber Türkmenler'in hizmet teklifinde bulunmalarının tabii olmasına rağmen, Nesa ve Ferave'yi istemeleri Gazneli - Selçuklu münasebetlerinde yeni bir olay teşkil ediyordu. Beyhakî'ye göre, vezir Ahmed b. Abdu's - Samed, Türkmen beylerinin mektubunu şu şekilde hulâsa eder: "Evvelce çobanlarla uğraşırđık, şimdi (başımıza) vilâyetleri fetheden emirler geldiler" ¹³⁵.

Türkmen teklifine Gazneli hükümetinin müsaait cevabı vermesine rağmen, bunlar galiba, Gazne sarayının tereddütlerini haber alarak askerî harekâta hazır vaziyette mevki almışlardır. Bu tereddütler,

¹³⁰ Ayn. yer.

¹³¹ Beyhakî, TB, 478-79. Türkmen tarihi malzemesi.

¹³² Metinde "beygu"; tâbirin mânası için bk. İbnü'l - Esîr, IX, 321; "Türk hükümdarı".

¹³³ XI. yüzyıl bayraklarında "bende" ve "bendeğî" tâbirleri tabiiyeti ifade etmekle beraber aynı zamanda hükümdarlık haklarından faydalanan şahısları da gösterirdi. Karşılaştırınız: Siyasetnâme farsça metni, 25.

¹³⁴ Siyasetnâme, farsça metni, 93.

¹³⁵ Beyhakî, TB, 479.

Selçuklu mektubunun gelmesinden birkaç gün sonra, Mesud'un gitmiş olduğu Nişapur'da en ziyade kendini göstermiştir. Vezir ile saray erkânı, Türkmen meselesinin sulh yolu ile halledilmesi üzerinde kat'iyetle duruyorlar; askerî parti ise Türkmenler'in Horasan'dan silâhlı kuvvetle koğulmalarını istiyorlardı. Neticede askerî parti galip geldi. Türkmenlere karşı vilâyet askerinden onbeş bin atlı ve iki bin saray memlûkundan müteşekkil bir ordu sevk edildi ve hacib Beğdoğdu'nun kumandasında, sultanın maiyeti erkânından on salâr (kumandan)ın idare ettiği bu ordunun, levâzım âmirliğine Mesud'un dostu Hüseyin b. Ali Belhî tayin edilmiştir¹³⁶. Haziran ayında Nesa'ya hareket eden Gazneli ordusu ağır bir hezimete uğratılmıştır. Hüseyin b. Ali esir edilip, hacib Beğdoğdu ise Türkmen atlılarının elinden güçlkle kurtulmuştur. Galipler çok sayıda silâh ve eşya ele geçirmişlerdir.

Türkmenlerin bu zaferiyle ilgili olarak, Beyhakî Hâtırat'ında, keşifçilerin verdiği malûmata göre, Türkmen beylerinin toplantısı tasvir edilmektedir; bu tasvir kaynaklarda emsaline pek az rastlanan nevidendir. Bu meclis, âyân, komutan - mukaddem ve ihtiyar - pîrlerden müteşekkildi. Bunlar, çadırda toplandılar; tasvirde zikredilen tâbirlerden hiçbiri türkçe değildir¹³⁷.

Türkmenler bu içtima neticesi Gaznelilere sulh teklif etmişlerdir. Uzun müzakerelerden sonra aynı yılın, yani 1035 in Ağustos ayında anlaşmaya varılmıştır; bu müzakerelere, Gazneliler tarafından, Sultan Mahmud zamanında uzun yıllar Maverâü'n-nehr'in nâzırı sıfatıyla vazife gören Gazi Ebu - Sinî iştirak etmiştir. Türkmenler adına anlaşmayı, bizzat beyler değil onlar tarafından gönderilen murahhaslar imzalamışlardır¹³⁸.

Bu anlaşmaya göre, Davud'a Dihistan, Tuğrul'a Nesa, Yabguya' da Ferave şehirleri verilmiştir. Adı geçen bu üç Türkmen beyine dihkân ve vali ünvanları tevdi edilmiştir. Gazneli sultanının tâbileri sıfatıyla her üçüne de, valilere verilmesi mutad olan, hil'at, külâh, bir küçük bayrak, süslü eğerli bir at, altın kemer ve kumaşlar hediye edilmiştir¹³⁹. Hediyeler fevkalâdeydi; bu nev'î hediyeler Gazneli

¹³⁶ Ayn. yer, 490.

¹³⁷ Ayn. yer ve 497.

¹³⁸ Ayn. yer ve 500.

¹³⁹ Ayn. yer, 501.

sarayında yalnız, kaideye göre, saray askerî komutanları arasında tayin edilen başkomutan (salâr)a verilirdi. Yalnız menşurda zikredilen ünvanların yüksekliği değil aynı zamanda verilen hediyelerin mahiyeti de Türklerin ehemmiyetli derecede kuvvetlendiklerini göstermektedir. Horasan'ın şimalinde kâfi derecede kudrete sahip bir beylik meydana gelmiştir; bunun başında bulunanlar herhangi bir şekilde Gazneli sarayına tâbi olmadıkları gibi, ona karşı besledikleri düşmanlığı da gizlemiyorlardı. Ebu - Nasr Sinî'nin ifadesine göre Türkmen beyleri gönderilen valilik alâmetlerine bile hürmet göstermiyorlar; gizli istişarelerinde serpuşlarını ayaklariyle çiğniyorlardı¹⁴⁰. Sulh yapıldıktan sonra da şimalî Horasan'daki Türkmen akınlarına son verilmemiştir.

Zikredilen andlaşmanın akdinden beş ay sonra, 1036 yılı Şubatında (427 H. yılı Rebiü'l - âhır'ında) günden güne artmakta olan Türkmen tehlikesi karşısında Gazneliler, sulh bozup, onlara karşı Hâcib Subaşı komutasında onbin atlı ve beşbin piyadeden müteşekkil bir ordu göndermeğe karar vermişlerdir¹⁴¹. Kaynaklar, bu komutanın icraatı hakkında muhtelif kanaattedirler. Subaşı'nın yanında bulunan habercilerin (muhabirlerin) kendisi hakkında verdikleri gayri müsait malûmatı nakleden Beyhakî, bu haberlerin doğru olmadığını ve Subaşı'nın çok ihtiyatlı hareketlerde bulunduğu için Türkmenlerin ona büyücü lâkabını verdiklerine işaret etmektedir¹⁴². İbnü'l - Esîr, Subaşı'nın Türkmenler tarafından rüşvetle elde edildiğine dair şayiaları (rivayetleri) nakletmektedir¹⁴³. Subaşı'nın davranışları ne olursa olsun, Horasan'a asker gönderilmesi Selçuklu kudretinin seyrini durduramamıştır. Aynı yılın Kasım ayında Mesud'a gelen Türkmen elçileri artık beyliklerinin genişlemesi meselesini ortaya atarak Merv, Serahs ve Vaverd'in kendilerine verilmesini istemişlerdir¹⁴⁴. Mesud'dan kaçamaklı cevap alan Selçuklu beyleri, müstakil bir devlet kurmak için son bir adım atmağa karar vermişlerdir. 22 Nisan 1037 (Recep, 428 H) yılında Merv'i ele geçiren

¹⁴⁰ Ayn. yer ve 502.

¹⁴¹ Ayn. yer ve 506: "Subaşı" tâbiriyle kabile ve aynı zamanda vilâyet kumandanı mânasına gelmektedir. Bk. Gordlevskiy V. "Gosudarstvo Selçukidov Maloy Azii (Anadolu'da Selçuklu devleti)", 63 ve 144.

¹⁴² Beyhakî, TB, 545.

¹⁴³ İbnü'l - Esîr, IX, 327.

¹⁴⁴ Beyhakî, TB, 513.

Selçuklular Cuma namazında Mesud'un yerine Davud'un adına hutbe okunmasını emretmişlerdir. O tarihten itibaren Çağrı - Davud Bey eski İran ünvanı olan "şehinşah" = padişahlar padişahı ünvanını almıştır ¹⁴⁵.

İbnü'l - Esîr'e göre ¹⁴⁶, Subaşı'nın emrindeki Gazneli ordusu Mayıs veya Haziran (Şaban) ayında yani Merv'in zaptını müteakip, Beyhaki'ye göre ise bundan bir yıl sonra, 1038 (428 H) yılının Haziran veya Temmuz ayında kat'i hezimete uğratılmıştır ¹⁴⁷. Subaşı mağlûp olduktan sonra yirmi bin memlûku ile çok acınacak bir halde Herat'a gelmiş, on gün sonra Horasan'ın başşehri Nişapur da Türkler tarafından zaptedilmiştir.

Mesud ile Türkmenler arasında geçen mücadele zamanına ait Beyhaki'nin verdiği malûmat arasında, Nişapur'un zaptedilmesine dair vesika şüphesiz ki, en mühimlerindendir ¹⁴⁸. Bu, Nişapur haber-alma dairesi müdürü Ebu'l - Muzaffer Camhî'nin Türkmenlerin şehri zaptettikleri sırada cereyan eden vak'aları gizlice müşahede neticesinde hazırlanmış olduğu vesikadır. Şehrin fethinin hemen akabinde saraya gelen bu rapor, bütün vak'aların tafsilâtlı tasfirini ihtiva etmektedir. Şehre ilk önce İbrahim b. İnal ¹⁴⁹, emrindeki iki yüz kişilik bir Türkmen kat'ası ile gelmiş ve elçisi vasıtasıyla Nişapurlulara savaşa devam etmek mi, yoksa hutbede Mesud'un ismini zikretmek şartıyla teslim olmak mı istediklerini, kendisine bildirmelerini talebetmiştir. Verilecek cevabı müzakere etmek üzere Nişapur âyânı Kadı Said'in evinde toplanmış; kısa süren bir müzakereden sonra şehri Türkmenlerin yağmalama tehlikesinden korumak cihetinden olduğu kadar şehrin içinde baş gösteren karışıklıkları da gözönünde tutarak, teslim olmağa karar vermişlerdir. Şehrin teslimini müteakip ilk Cuma günü Tuğrul adına hutbe okunmuştur. Bundan üç gün

¹⁴⁵ İbnü'l - Esîr, IX, 327.

¹⁴⁶ Ayn. yer ve 328.

¹⁴⁷ Beyhaki, TB, 545 ve devamı.

¹⁴⁸ 554 ve devamı. Tahran tabında 550 den sonraki sahifeler numarasızdır.

** Müellifin, bu ve diğer bazı yerlerde Tuğrul Bey'in ana alan bir kardeşi ve aynı zamanda amcası (Yinal) Yusuf b. Selçuk'un oğlu olan İbrahim'in İnal ünvanını, onun babasının adı olarak göstermesi hatalıdır. Bizzat müellifin baş kaynağı olan Tarih-i Beyhaki'de bu Selçuklu şehzadesinden daima "İbrahim Yinal" olarak bahsedildiği gibi, diğer kaynaklarda da (meselâ Sibt ibn ul-Cevzî, Ravendî, İbnü'l - Esîr) böyledir. Ayrıca bk. (Cl. Cahen, Melik-nâme et l'histoire des origins des Seljukides, Oriens, II, s. 58 (Dr. Faruk Sümer).

sonra bizzat Selçukluların başbuğu şehre gelmiş ve Horasan valilerinin ikametgâhı olan Şâdyah'da konaklamıştır. İbnü'l - Esîr'e göre, o zamandan beri o, "büyük sultan" ünvanı ile anılmağa başlamıştır¹⁴⁹. Nişapur haberalma müdürünün Gazne sarayına gönderdiği raporda, Tuğrul'un tahta çıkma merasimi ve sultan ünvanını almasına dair malûmat tabiatıyla, çok müphemdir.

Rapora göre, Nişapur'un Türkmenler eline geçmesi hâdisesini, bu gibi şeylerde âdet olan yağmaları takip etmediği gibi, bu şehrin fethi Gazneli ordusunun Amul'ü zaptetmesiyle bile mukayese edilemeyecek derecede sakin olmuştur. Nişapurluların izhar ettikleri endişelere, Selçuklu öncü kıt'ası komutanı İbrahim İnal, şimalî Horasan'da bundan önce vukubulan yağmaların tamamen askerî harekâtla ilgili olduğu cevabını vermiştir. Nişapur halkına karşı beslenen iyi niyet, şehrin âyânına atfen bizzat Tuğrul'un yazmış olduğu mektupta daha açık olarak görülmektedir; bu mektupta o, "çok iyi şeyler" yapacağını vadedmektedir. Nişapur'un zaptında yağma hâdiseleri olmadığı ve herşeyin intizamlı bir şekilde cereyan ettiği diğer kaynaklar tarafından da kaydedilmektedir¹⁵⁰.

İbnü'l - Esîr, diğer Selçuklu beyi, Çağrı - Davud Bey'in Merv şehri halkına karşı gösterdiği buna benzer iyi niyetlerini anlatmaktadır¹⁵¹. Alman Haçlı seferleri müverrihlerinin "cengâver barbar ordular" diye vasıflandırdıkları Türkmen fütûhatçılarının, zamanında Roma İmparatorluğu'na hücum eden Alman kavimlerinden daha az barbar oldukları görülmüştür. Bunu izah etmek için yalnız, Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk kurucularını gösterdikleri devlet idaresindeki dirayetlerini söylemek kâfi gelmez.

Daha V. Barthold'un kaydetmiş olduğu gibi "Selçuklu fütûhatından önce İslâmiyet Türkleri fethetmiştir"¹⁵². Merv ve Nişapur'u ele geçirmiş olan Türkmenler, Bağdad elçisi İbn-i Fadlan'a bundan yüz yıldan fazla bir zaman önce Orta - Asya çöllerinde rastlamış olduğu Oğuz'lara, dış kıyafet bakımından bile pek az benzemektedirler. Evet, bizzat beyleri ve maiyetlerinin giyinişleri, Samanî ve

¹⁴⁹ İbnü'l - Esîr, IX, 328.

¹⁵⁰ Bondarî, 7.

¹⁵¹ İbnü'l - Esîr, IX, 327.

¹⁵² Barthold V. "İstoriya kul'turnoy jizni Turkestana (Türkistan'ın kültür tarihi)", s. 75.

Gazneli saraylarının ihtişamına alışmış yaşlı kimseleri gözyaşı dökmeğe mecbur ediyordu, fakat buna rağmen muzaffer Türkmenler, askerî bakımdan artık dağınık "deveci - çoban" kıt'alarına değil, esasını üç bin zırhlı atlının teşkil ettiği muntazam bir orduya sahiptiler.

Meselenin ikinci ve en esaslı izahını Türkmenlerin fütûhatçı vasfı teşkil etmektedir. Nişapur haber alma müdürünün raporu, evvelce gizli olup, Nişapur'un zaptedilmesi sırasında aşikâr olan şeyleri açıklamaktadır. Evvelce kaydedildiği gibi, Maverâü'n - nehr'-deki Türk beyleriyle, onları Mesud'a karşı kıskırtmak maksadiyle mektuplaşan ve şimdi de Nişapur'un Selçuklular eline geçmesinde, rapordaki ifadeye göre "büyük bir küstahlıkla fatihin tahtına sokulan", Nişapur eşrafının hareketlerini tamamen izah etmektedir. Nişapur dihkânları ile Selçukluların işbirliği yalnız Horasan âyânı tarafından platonik bir şekilde Selçuklu hâkimiyetinin tanınmasıyla sağlanmıştır. Nişapur dihkâm mümessilleri Selçukluların emrine silâhlı kuvvetler olduğu kadar o zamanın askerî mütehasıslarını da vermişlerdir. Ancak doğrudan doğruya bu askerî mütehasısların yardımı ile Selçukluların, Beyhakî'nin ifadesiyle "sultanlara mahsus" ¹⁵³ bir taktiğe malik olmalarını izah etmek mümkündür. O zamandan itibaren Selçuklu ordusu kadrosuna haşar - vilâyet askeri de dahil edilmiştir ¹⁵⁴. Horasan dihkânları Selçukluların idareyi ele almalarından itibaren devlet hâkimiyetinin teşkilâtlandırılması işlerinde faal hizmetlerde bulunmuşlardır. Ravendî ile İbnü'l - Esîr'in bildirdiklerine göre, kendi hesabına techiz ettiği dörtbin kişilik bir askerî kıt'ayı Tuğrul'un emrine veren Ebu'l - Kasım, baş vezir tayin edilmiştir ¹⁵⁵. Aralarında meşhur Nizamü'l - Mülk'ün de bulunduğu müteakip vezirler aslında ve an'anelerinde keza Horasanlıydılar.

* * *

Selçuklular tarafından Nişapur'un zaptedilmesi Gazneli devletin tam kalbine atılan ağır bir darbedir. 1038 yılı Ekiminde Mesud, piyade, atlı ve Hintli filli birliklerinden müteşekkil kırk - elli bin kişilik bir kuvvetle Selçuklulara karşı harekete geçmiştir. Mes-

¹⁵³ Beyhakî, TB, 584.

¹⁵⁴ Ayn. yer.

¹⁵⁵ Rahatu's-Sudur, 98 ve not 2. İbnü'l - Esîr, IX, 359; Beyhakî, TB, 561 de Ebu'l - Kasım'a "salâr-i buzugân"=büyük kumandan ünvanı verilmektedir.

ud'un Selçuklular ile son savaşı bir buçuk yıl devam etmiş ve 1040 yılı Mayıs ayında (431 H. yılı Ramazanında Dendanekan (bugünkü Taşrabad)da vuku bulan meydan savaşı Gaznelilerin kat'î hezime-tiyle sona ermiştir ¹⁵⁶. Horasan, hemen batıya doğru müteakip ileri hareketleri devam ettiren Selçuklu sultanlarının, tamamen eline geçmiştir.

Bu tetkikimizde araştırdığımız ilk Türkmen devletinin menşei, onun müteakip muvaffakiyetlerini, ehemmiyetli derecede izah etmektedir. Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşu, karışık bir durum arz etmektedir: bunda içtimaî inkişafı doğuran ve siyasî emellere sahip bulunan muhtelif teşekküller müessir olmuştur. Fakat şüphesiz ki, burada mühim bir âmil bu birbirine zıd teşekkülleri birleş-tirmiştir. Bu, Abbasîler'in evvelce tatbik etmiş oldukları rejime karşı olan müşterek husumetten ileri gelmektedir. Bu muhtelif cereyan-ların uzun bir faaliyeti neticesi meydana gelen ve "Büyük Selçuklu-lar" adıyla maruf Türkmenler, Abbasî halifeliğine tâbi (Gazneli) devletin yerine geçmişlerdir.

¹⁵⁶ Zahoder B. "Dendanekan", İstoriçeskiy jurnal (Tarih mecmuası)", nr. 3-4, 1943.

